

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра спеціальної та інклюзивної освіти

ГАЛАШ МАРГАРИТА ІГОРІВНА

**ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРИТ
З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ
ЛЕГКОГО СТУПЕНЮ**

Спеціальність: 016 Спеціальна освіта (Олігофренопедагогіка. Логопедія)

Галузь знань: 01. Освіта / Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеню магістра

Науковий керівник

_____ О.В. Боряк

доктор педагогічних наук, професор

кафедри спеціальної та інклюзивної освіти

« ____ » _____ 2021 року

Виконавець

_____ М. І. Галаш

« ____ » _____ 2021 року

Суми 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ	10
1.1. Історія сирітства як соціальна проблема	10
1.2. Соціальна адаптація дітей-сиріт як психолого- педагогічна проблема	16
1.3. Соціальна адаптація дітей-сиріт з ООП	22
Висновки до розділу 1	29
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ-СИРІТ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ДО СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА	31
2.1. Методика вивчення соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень до соціального середовища: критерії, показники, інструментарій	31
2.2. Характеристика рівнів соціальної адаптації обраної категорії дітей-сиріт	38
2.3. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження .	42
Висновки до розділу 2	51
РОЗДІЛ 3. МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ- СИРІТ ІЗ ЛЕГКИМ СТУПЕНЕМ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПОРУШЕНЬ ДО СОЦІУМУ	54
3.1. Теоретичне обґрунтування моделі соціальної адаптації дітей-сиріт із легким ступенем інтелектуальних порушень	54
3.2. Результати експериментальної перевірки формульованого етапу дослідження	63
Висновки до розділу 3	76

ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	82
ДОДАТКИ	88

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДІП – діти з інтелектуальними порушеннями

ДСЛС ІІ – діти-сироти з легким ступенем інтелектуальних порушень

ЗО – заклади освіти

ІЗО – інтернатні заклади освіти

ПІФР – порушення психофізичного розвитку

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Однією з найскладніших соціальних проблем у сфері захисту та підтримки сім'ї та дитинства в Україні є соціальне сирітство. Сьогодні в Державі намітилася тенденція на зниження числа дітей-сиріт. Дана ситуація склалася, завдяки активізації соціальної політики в цьому напрямі. Профілактика відмов від новонароджених, заходи щодо стимулювання будинків сімейного типу, реструктуризація закладів інтернатного типу – основні ресурси у вирішенні цієї проблеми.

Однак, не дивлячись на позитивні зміни в цій сфері, безліч дітей по всій країні змушені перебувати в організаціях для дітей сиріт. Певний вік, наявність рідних братів і сестер, проблеми зі здоров'ям у сиріт є факторами, що знижують ймовірність пристрою. Результатами досліджень доведено, що дитина, яка виховується поза сім'єю, багато в чому поступається дітям, які виховуються в сім'ї, навіть прийомній. Обмежена кількість персоналу в організаціях для сиріт просто не може приділити кожній дитині необхідну кількість уваги, достатню для повноцінного розвитку.

Проблема сирітства є актуальною як для дітей із нормо типовим розвитком так і дітей із порушеннями психофізичного розвитку.

Проблемою сирітства займаються такі українські та зарубіжні вчені, як: Л. Артюшкіна, Г. Бевз, І. Галатир, І. Дементьєва, І. Зверєва, Л. Кальченко, О. Коваленко, Н. Комарова, І. Лопатченко, В. Оржеховська, І. Пеша, та інші. У своїх роботах вони розглядають причину виникнення соціального сирітства, особливості психологічного розвитку дітей-сиріт, їх соціалізацію. Питання правового захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є предметом досліджень Л. Зілковської, О. Кудрявцевої, Є. Яригіної та інших.

Під сирітством науковці розуміють соціальне явище, яке характеризує особливий стан дитини, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням внаслідок втрати батьків, а також дитини, яка з певних причин чи власних інтересів не може залишатися в сімейному оточенні та потребує захисту чи допомоги з боку держави. Соціальне сирітство – це соціальне явище, спричинене ухиленням або відстороненням батьків від виконання батьківських обов’язків, по відношенню до неповнолітньої дитини.

Діти-сироти характеризуються особливим процесом соціалізації. Їм характерні такі специфічні особливості: невміння спілкуватися з людьми поза установи, труднощі встановлення контактів із дорослими і однолітками, відчуженість і недовіра до людей, усунення від них; порушення у розвитку почуттів, які дозволяють розуміти інших, приймати їх, опора лише на свої бажання і почуття; низький рівень соціального інтелекту, що заважає розуміти громадські норми, правила, необхідність відповідати ним; непевненість у собі, низька самооцінка, відсутність постійних друзів та підтримки з їхнього боку; несформованість вольової сфери, відсутність цілеспрямованості на майбутнє життя; найчастіше цілеспрямованість проявляється лише у досягненні найближчої мети: отримати бажане, привабливе.

Актуальність проблеми, її наукове та практичне значення, брак теоретичної й методичної розробленості зумовили вибір теми магістерського дослідження – **«Особливості соціальної адаптації дітей-сиріт з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня»**.

Зв’язок роботи з науковими темами. Дослідження виконано в межах наукової теми кафедри спеціальної та інклюзивної освіти Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка: «Корекційно-реабілітаційна діяльність в сучасному освітньому просторі». Реєстраційний номер 0121U09109.

Мета дослідження – розробити, обґрунтувати та експериментально перевірити модель психолого-педагогічного супроводу соціальної адаптації дітей-сиріт з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня важкості.

Завданням дослідження є:

1. З'ясувати ступінь розробки досліджуваної проблеми у загальній та спеціальній психолого-педагогічній літературі.
2. Визначити критерії та показники соціальної адаптації дітей-сиріт з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня підліткового віку.
3. Обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити модель соціальної адаптації обраної категорії дітей-сиріт.
4. Розробити програму соціальної адаптації обраної категорії дітей-сиріт.

Об'єкт дослідження – соціальна адаптація дітей-сиріт з інтелектуальними порушеннями.

Предмет дослідження – особливості соціальної адаптації дітей-сиріт з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня.

Методи наукового дослідження. Для реалізації поставлених у роботі завдань використовувалися такі методи: аналіз, систематизація, порівняння та узагальнення різних поглядів на досліджувану проблему в галузі спеціальної освіти з метою визначення науково-теоретичних, методологічних засад здійснення соціальної адаптації дітей-сиріт з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня підліткового віку;

емпіричні: психолого-педагогічний аналіз (спостереження) з метою виявлення особливостей соціальної адаптації обраної категорії дітей-сиріт; аналіз бесід, опитування фахівців з метою визначення стану особистісної та професійної готовності до роботи з дітьми цієї категорії (дефектологів, вихователів, соціальних працівників); психолого-педагогічні експерименти констатувального та формувального характеру;

методи обробки даних: якісний аналіз та кількісна обробка результатів експерименту за допомогою методів статистики.

Елемент наукової новизни одержаних результатів дослідження полягає у тому, що *поглиблено та уточнено*:

- критерії та показники соціальної адаптації дітей-сиріт з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня важкості підліткового віку;
- модель психолого-педагогічного супроводу обраної категорії дітей-сиріт;
- методичні рекомендації здійснення психолого-педагогічного супроводу дітей-сиріт з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня важкості підліткового віку.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що отримані результати дослідження доповнюють розділі освітніх компонентів «Соціально-педагогічні технології в системі спеціальної та інклюзивної освіти», «Психологічна служба в системі спеціальної та інклюзивної освіти», «Психолого-педагогічний супровід дітей з ООП в системі спеціальної та інклюзивної освіти».

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони дозволяють рекомендувати в практику модель психолого-педагогічного супроводу соціальної адаптації дітей-сиріт з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня важкості підліткового віку.

Апробація результатів дослідження здійснювалися шляхом виступів автора на науково-практичних конференціях:

- *міжнародних*: VIII Міжнародна науково-практична конференція студентів та молодих учених «Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців» (19 травня 2021 р., м. Суми), VII Міжнародна науково-практична конференція «Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі» (24 листопада 2021 р., м. Суми);
- Регіональний науково-практичний семінар зі спеціальної педагогіки «Новітні технології спеціальної педагогіки: проблеми, перспективи та шляхи розвитку» (18 червня 2021 р., м. Суми).

Публікації. Результати проведеного дослідження висвітлено в 2-х наукових публікаціях: матеріалів міжнародних конференцій та одній одноосібній статті.

Структура та обсяг магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (69 найменувань) та додатків. У тексті містяться 5 таблиць, 19 рисунків. Основний зміст магістерської роботи викладено на 82 сторінках. Загальний обсяг магістерської роботи – 93 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ-СИРІТ

1.1. Історія сирітства як соціальна проблема

У всі часи були діти, яким випадала гірка доля рости без батьків. Сиріт усиновляли, їх брали в монастирі, створювали будинки догляду, притулки. Датування виникнення таких установ відрізняється. Відомі чеські дослідники проблеми сирітства І. Лангмейєр та З. Матейчек називають 4 ст. н. е. (335 р., Царгород). У Російській педагогічній енциклопедії як перший виховний будинок згадується відкритий в 787 р. в Мілані. Перші установи для дітей, які залишилися без батьків, були притулками для немовлят. Туди потрапляли незаконнонароджені, підкидні, причому у всіх країнах прийом таких дітей здійснювався анонімно, отже, навіть той, хто приймав дитину, не бачив того, хто віддавав дитину в притулок. Тому нерідко віддавали навіть законнонароджених немовлят [3, с. 22].

На початку 19 в. виховні будинки були у багатьох великих містах Європи та Америки.

Перші притулки відкривалися зазвичай при монастирях і лише до 18-19 ст. багато хто з них стали патрунуватися державою.

У Росії перший притулок для «ганебних» немовлят був заснований в Новгороді митрополитом Іовом в 1706 р. Петро I передав справу піклування державі, відкривши 10 виховних будинків, які називалися «сироживительками». За наступників Петра I вони були закриті і знову відкрилися при Катерині II. Перші такі виховні будинки відкрилися в Москві (1764), Петербурзі (1770), а потім і інших губернських містах.

Число дітей у виховних будинках швидко зростало. У літературних джерелах зазначається, що надзвичайна скупченість, недостатнє харчування,

відсутність догляду та медичної допомоги в таких притулках призводили до високої дитячої смертності (60-90 %).

Цікаво, що виховні установи для дітей старше трьох років як у країнах Європи, так і в Росії були відкриті кількома століттями пізніше.

Організаційно-педагогічні основи таких дитячих притулків були закладені в 17 ст. А. Франке. З початку 19 ст. вони отримали поширення в Німеччині, потім у Великобританії та Нідерландах, пізніше – у Франції.

У Росії дитячі притулки для старших дітей виникли в 18 ст. при монастирях. Перший немонастирський притулок було відкрито у Петербурзі в 1837 р. при Демидівському будинку піклування трудящих, він називався «дитячими кімнатами».

У 1838 р. було створено Комітет головного піклування дитячих притулків, який запропонував у 1839 р. Положення про дитячий притулок. У розробці цього Положення брав, зокрема, участь відомий поет і дитячий письменник В. Одоєвський.

За цим положенням, мета дитячих притулків – надати дітям тимчасовий притулок і елементарну освіту. Причому спочатку діти відвідували ці притулки лише денний час, в 1846 р. було дозволено ночівлю, а в 1847 р. і постійне проживання дітей.

До Жовтневої революції 1917 р. в Росії дитячі притулки знаходилися в різному підпорядкуванні та фінансувалися з різних джерел:

- благодійні товариства, приватні особи та відомства (духовного, військового, Міністерства внутрішніх справ). На початок ХХ ст. було 583 дитячих притулки, у яких виховувалися близько 30 тис. дітей.

Після Жовтневої революції всі установи для дітей-сиріт були закриті. Турботу про виховання і утримання дітей повністю взяла на себе держава. Були організовані дитячі установи для дітей до 3-х років, які стали називатися «Будинками дитини», і для дітей старше трьох років (вони отримали назву «Дитячі будинки»).

У результаті великої реорганізації дитячих будинків у 50-60-ті рр. 20 століття більшість дитячих будинків було перетворено на школи-інтернати.

Визнання згубності дорослішання дітей без батьків та початок наукового осмислення цього явища відноситься до початку 20 ст.

Перша, а потім Друга світові війни, потужні економічні кризи і соціальні потрясіння призвели до появи безлічі покинутих дітей, дітей без батьків, евакуйованих, переміщених, що опинилися в концентраційних таборах. Такі діти заповнили лікарні, дитячі будинки, будинки дитини. Серед них було безліч зовсім маленьких, навіть немовлят.

Проте незважаючи на значний прогрес у справі піклування дітей-сиріт, який спостерігався впродовж 20 ст., ті, хто мав до цього відношення, бачили те саме, що й сторіччя тому. Діти, які залишилися без батьків постійно – у дитячих закладах і навіть тимчасово – у лікарнях, санаторіях – відстають у розвитку, мають серйозні емоційні порушення, частіше хворіють та дуже часто вмирають. Іншими словами, постійно підтверджувався відомий вислів іспанського єпископа Якоба, що датується 1860 р.: «У притулку дитина стає сумною і багато хто від суму помирає» [12, с. 7].

Спочатку думали, що причини цього – бідність, погана їжа, погані умови. Коли з цим так чи інакше впоралися, були створені хороші, чисті притулки та лікарні, де дотримувалися всі гігієнічні правила і був забезпечений належний медичний догляд, стан дітей принципово не змінився на краще, а в деяких випадках навіть погіршилося.

Наступна версія поганого стану дитини в лікарні і притулку – збіднене середовище: одноманітна, штучна обстановка, мала кількість іграшок, брак вражень. Однак і вирішення проблеми стимульного, інформаційного середовища також не призвело до успіху. Вирішальний прорив був зроблений в середині 20 ст. психологами Д. Боулбі і Р. Шпіцем, які довели першорядну значущість для розвитку дитини материнської турботи.

Слід особливо відзначити, що широке суспільне визнання проблеми завдячує саме вченим, психологам, які самі по-людськи були вражені станом дітей, які залишаються без матері навіть на порівняно короткий час.

Матеріали психологічних досліджень привернули увагу до даної проблеми Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ). Ця організація, що регулярно випускає під своїм грифом матеріали з найбільш суспільно значущих проблем – правопорушення неповнолітніх, підліткова наркоманія, рання вагітність, СНІД, атипова пневмонія, - в 20 ст. кілька разів зверталася до проблеми тривалої розлуки матері та дитини, наполегливо вказуючи працівникам дитячих лікарень, будинків дитини та інших установ такого типу на необхідність створення атмосфери емоційної теплоти.

Отже, до середині 20 ст. стало науково доведеним і загальновизнаним, що найважливішою умовою розвитку маленької дитини є наявність тісних і стійких емоційних зв'язків з матір'ю (або іншими дорослими, що заміщає мати). Відсутність таких зв'язків одержала назву «материнської депривації» (*maternal deprivation*).

Сьогодні все більше наукових даних і спостережень свідчать про те, що від материнської депривації страждають не тільки діти, що залишилися без батьків або перебувають тривалий час у лікарнях, але і багато хто з тих, хто живе в сім'ї.

Однією з найгостріших соціально-економічних і психолого-педагогічних проблем у нашій країні, як і на всьому пострадянському просторі, є проблема *соціального сирітства* – явища, при якому діти залишаються без батьківського піклування при живих батьках. Пріоритетною формою влаштування дітей, що залишилися без піклування батьків у нашій країні, і за кордоном є сімейне виховання. Традиційні моделі заміщувальної сімейної турботи: усиновлення та опікунство – не в змозі охопити всіх дітей, що залишилися без піклування батьків.

Так, наприклад, за даними головного інформаційно-аналітичного центру Міністерства освіти України на 1 січня 2007 р. в державі налічувалося

35 704 дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування. Щорічно знову виявляється близько 5 тис. дітей-сиріт і дітей, що залишилися без батьківського піклування. Понад 90% від нововиявлених дітей-сиріт є соціальними сиротами [11].

У суспільстві констатується збільшення кількості сімейних дітей, які страждають так званим «деприваційним синдромом». Це, з одного боку, діти, батьки яких змушені багато часу проводити на роботі, працюючи часто у кількох місцях, щоб забезпечити сім'ю. Такі батьки часом не мають не тільки часу, а й, головне, душевних сил для повноцінного, емоційно насиченого, теплого спілкування зі своїми дітьми. З іншого боку, деприваційний синдром – це те, що нерідко спостерігається в сім'ях з високим і дуже високим статком, де батьки перевіряють виховання дитини гувернерам, приватним викладачам, репетиторам, пансіонам. Відчужені, холодні дитячо-материнські відносини нерідко починають сприйматися не тільки як норма, але навіть як деяка цінність, а тепле, материнське ставлення – як виняток. Вважається, що дитина, що росте в більш жорсткій і холодній емоційній обстановці, виростає більш конкурентоспроможною і краще підготовлена до життя в сучасному суспільстві [21, с. 33].

Сироти, як категорія мають свої особливості, для розуміння походження яких може бути корисна теорія стигматизації І. Гофмана та Г. Беккера. В суспільстві існує багато стереотипів по відношенню до сиріт, сутність яких складається в тому, що кожна залишена дитина має вроджене порушення, і що для них характерні антисоціальна поведінка, обумовлена їх генетикою та особливостями походження. По відношенню до цих дітей має місце бути загальне негативне очікування, які ґрунтуються на упередженості щодо їхньої неосвіченості, невихованості, схильними до криміналу та нездоровими.

Дослідники визначають різні причини, що ускладнюють соціальну адаптацію дітей-сиріт. Серед них Л. Шипіцина виділяє:

- вроджено-спадкові чинники та анатомо-фізіологічні порушення ЦНС (спадкова обтяжливність алкоголізмом, наркоманією тощо);
- проблеми внутрішньо -утробного розвитку дитини: виношування небажаної вагітності потенційними відмовницями, спотворення життєво важливої взаємодії між мамою та дитиною, порушення сенсорних та обмінних зв'язків між ними;
- різні види депривації (материнська, рухова, сенсорна, психічна, емоційна, соціальна);
- впливи середовища (педагогічна занедбаність тощо);
- насильницький відрив від сім'ї та розміщення в інтернатному закладі;
- недоліки організації навчально-виховного процесу в закладах для дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування дорослих: неправильна організація спілкування дорослих з дітьми;
- масовий, колективний характер виховання, високий ступінь регламентації життя вихованців, монотонність їх життя, відсутність свободи вибору та «вільних зон розвитку» дитини;
- відсутність постійних та глибоких контактів з соціумом, без чого не можлива успішна соціалізація вихованців;
- недоліки програм виховання та навчання, які не враховують проблем розвитку дітей та компенсуючих порушень розвитку, зумовлених відсутністю сім'ї [64].

Проблема сирітства в нашій державі вже багато років дуже гостра і потребує різних підходів до її вирішення. Це стосується як дітей з нормо типовим розвитком так і дітей із порушеннями психофізичного розвитку. З огляду на це, необхідно дослідити специфіку соціальної адаптації дітей-сиріт як психолого-педагогічної проблеми на сучасному етапі розвитку українського суспільства.

1.2. Соціальна адаптація дітей-сиріт як психолого-педагогічної проблема

Проблема соціальної адаптації дітей-сиріт багатоаспектна і знаходить відображення у наукових дослідженнях педагогіки, психології, соціальної медицини, культурології, соціальної роботи та соціально-культурної діяльності. У психології (Л. Божович, Л. Виготський, М. Лісіна, В. Мухіна, Д. Ельконін та ін.) питанням соціальної адаптації відводиться значне місце, в якому центральну роль займає розвиток особистості у взаємодії дорослого і дитини.

Теоретичними підставами вивчення проблем сирітства виступають підходи, що відбулися у філософських, медико-соціальних, психолого-педагогічних концепціях соціального захисту, системи виховання; соціально-педагогічних концепціях активної взаємодії людини та середовища у процесі соціалізації особистості; дослідження у сфері соціальної роботи з сім'єю [3, с. 8].

У сучасних наукових дослідженнях, як зазначають В. Бахарев та І. Григор'єва, створено передумови для комплексного вивчення соціального сирітства: аналіз загальних підходів до реабілітації дітей-сиріт; профілактика запобігання росту кількості відмовних дітей та рання діагностика причин цього явища; взаємна доповнюваність ролей різних соціальних партнерів у роботі з сім'єю та дітьми-сиротами.

Самостійну групу джерел у вивченні проблем сирітства становлять наукові дослідження в галузі соціально-культурної діяльності [4], народної творчості, культури побуту, соціально-культурної анімації, культурно-дозвільної діяльності, соціального менеджменту та зав'язків з громадськістю, що вивчають механізми взаємовпливу культури та мистецтва на гуманізацію українського суспільства. При цьому ключовим методологічним джерелом є положення про сутність соціально-культурної діяльності, що розвиває базові ціннісні орієнтації, установки особистості, запобігання девіантній поведінки -

така основна характеристика профілактичної соціально-культурної діяльності, яка має на меті соціальну адаптацію дітей-сиріт, підлітків, випускників інтернатних установ.

Найважливішими компонентами соціальної адаптації дітей-сиріт підліткового віку є узгодження оцінок домагань дітей з інтернатних установ, їх особистісних можливостей із специфікою умов регіону та суспільства загалом; виявлення їх цілей, ціннісних орієнтацій, здібностей та можливостей реалізації їх у конкретному соціальному середовищі [5]. Перспективи соціальної адаптації підлітків із дитячих будинків залежать, по-перше, від ефективної діяльності державних та громадських організацій, що беруть участь у цьому процесі.

Соціальна адаптація є одним із механізмів який дозволяє особистості активно включатися у різні структурні елементи середовища, тобто. посилено брати участь у праці та суспільному житті колективу, долучатися до соціального культурного життя суспільства, влаштовувати свій побут відповідно до норм та правил поширених в тому чи іншому суспільстві.

Соціальна адаптація – це безперервний комунікативний процес, у якому беруть участь особистість та суспільство. Але суспільство в цілому недостатньо готове до милосердя та патрунування підлітків, нечисленні спеціальні служби, покликані здійснити допомогу в адаптації дітей-сиріт. Успіх їх підготовки до самостійного життя можливий лише за дотримання низки умов. Головна з них – наявність єдиної системи взаємодії на учнів, що складається з декількох ланок, де провідною ланкою є соціальні корекційні заняття з соціально-побутового орієнтування.

Спеціальні корекційні заняття з соціально-побутової орієнтування спрямовані на практичну підготовку дітей-сиріт до самостійного життя та праці, формування у них знань та умінь, що сприяють соціальній адаптації, на підвищення рівня загального розвитку дітей-сиріт.

Як зазначалося вище (п. 1.1) соціальна ситуація розвитку дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, характеризується ранньою

депривацією цієї категорії дітей, відсутністю повноцінних взаємин із дорослими, вихованням в умовах установи, де організація життя далека від сімейної. Всі ці фактори породжують проблеми внутрішньої нестабільності, агресивності, труднощі у спілкуванні, формування позиції утриманства, недостатній розвиток індивідуальності. Дані особливості особистості та поведінки ускладнюють соціальну адаптацію вихованців інтернатних установ, виступаю свого роду бар'єрами. Ці та багато інших бар'єрів соціальної адаптації для свого подолання вимагають часом значних зусиль, які виявляються не під силу одній людині. Саме тому необхідна діяльність фахівців із соціальної роботи та інших фахівців інтернатних установ (психологів, педагогів, вихователів) щодо організації та здійснення процесу соціальної адаптації вихованців [1, с. 58].

Процес соціальної адаптації дітей-сиріт складається з кількох етапів, які передбачають певні технології в роботі.

1. **Перший етап** – підготовчий. Він розпочинається з моменту потрапляння дитини в заклад. Коли дитина потрапляє в заклад, перед нею постає проблема вимушеної адаптації до нових умов з довготривалою перспективою. Для того щоб допомогти дитині адаптуватися до нових умов, фахівцям необхідні відомості про характерологічні особливості дитини-сироти, її схильностях та інтересах, установках та звичках.

Головне завдання на цьому етапі – проведення психологічного та соціального вивчення. Для цього використовуються різні методи: бесіда, інтерв'ю, спостереження, метод тестування, біографічний метод тощо. Соціально-психологічне вивчення дозволяє виявити особистісні особливості вихованців, їх потреби, здібності та інтереси, коло спілкування, проблеми.

Також необхідно виробити прогнози соціального розвитку вихованців з урахуванням їх індивідуальних особливостей та надалі відстежувати динаміку, позначити напрями соціально-профілактичної роботи з вихованцями групи соціального ризику.

На даному етапі необхідна робота з психологічною травмою дитини, яка полягає у розриві із сім'єю, опрацювання негативного досвіду. У цій роботі використовуються переважно методи ігрової терапії, арт-терапії (власне арт-терапія, казкотерапія, музикотерапія та ін.), а також різні релаксаційні вправи. Основне завдання перерахованих вище методів — допомогти дитині висловити свої переживання в найбільш прийнятній для неї формі (через гру, малюнок тощо), що дозволяє їй звільнитися від хворобливих внутрішніх переживань, пов'язаних з негативним емоційним досвідом.

2. *Другий етап* – етап включення до соціальної групи, що передбачає допомогу вихованцю в адаптації до умов установи. На даному етапі необхідно ознайомити вихованця із установою, персоналом (роз'яснити цілі та завдання установи, познайомити з розпорядком дня, розташуванням служб допомоги та адміністрації). При цьому можуть використовуватися різноманітні методи: бесіда, консультування, розповідь про дозвілля та побут установи (у формі стендів, альбомів, за допомогою різних технічних засобів тощо) – все це має сприяти адаптації, знизити невпевненість, тривожність вихованця. Успіх соціальної адаптації на даному етапі залежить від багатьох факторів: підбору кімнати та сусідів, психологічного клімату, традицій тощо. При цьому фахівець із соціальної роботи в цьому процесі виконує координуючу роль, здійснюючи взаємодію з членами колективу, беручи участь у вирішенні конфліктних ситуацій, що виникають, представляючи інтереси вихованців.

На цьому етапі дуже важливо поєднувати як індивідуальні, і групові форми роботи (наприклад, соціально-психологічні тренінги, створені задля згуртування вихованців та інших.). Багато інтернатних установ розробляють програми соціальної адаптації вихованців, які включають: трудову діяльність, громадську зайнятість, дозвілля, спілкування. Фахівець із соціальної роботи здійснює організацію навчальної, трудової, дозвільної діяльності вихованців.

Р. Овчарова позначає, що соціальна адаптація дітей в умовах дитячого будинку передбачає [2, с. 147]: самоконтроль поведінки, протистояння негативним впливам; адекватне ставлення до педагогічних впливів; гармонізацію взаємовідносин дорослих та однолітків; активну участь у житті дитячого колективу.

3. **Третій етап** – соціальна адаптація до життя в соціумі. На цьому етапі робота спрямована на засвоєння вихованцями соціально корисних ролей через участь у соціальній діяльності, набуття нового соціального досвіду, знань, умінь та навичок. Цей етап дуже важливий, і можна сказати, що він триває впродовж усього часу перебування дитини в закладі, оскільки дитячий будинок чи інтернат – тимчасове місце перебування дітей-сиріт, де вони залишають після досягнення повноліття. Від того, наскільки зуміє підготувати дитячий будинок вихованців до самостійного життя, залежить успішність їхньої адаптації в суспільстві.

Вирізняють такі основні напрями соціальної адаптації вихованців інтернатних установ: – соціально-трудова; - індивідуально-особистісна; - соціально-побутова; – сімейна адаптація.

До змісту *соціально-трудової адаптації* дітей, які залишилися без піклування батьків, включені такі компоненти: - створення умов для професійного самовизначення; - формування навичок до навчання; - професійна орієнтація; - придбання досвіду виробничих відносин [3, с. 97].

Індивідуально-особистісна адаптація вихованців інтернатних установ включає: формування самосвідомості у дітей; - формування комунікативних навичок (навичок спілкування, вміння слухати, стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях); - розвиток емоційної сфери (усвідомлення прояву емоцій, пошук шляхів їх вираження в соціально прийнятній формі).

Соціально-побутова адаптація передбачає формування у дітей-сиріт конкретних знань та навичок, необхідних у самостійному житті (навички догляду за собою, ведення домашнього господарства тощо).

Сімейна адаптація дітей, які мешкають в інтернатних установах, є важливим напрямом їхньої соціальної адаптації. Вона орієнтована як на підготовку дітей до самостійного сімейного життя, так і до життя в сім'ях, що заміщають дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, вихованців інтернатних установ.

Замінна сім'я – сімейна форма виховання дітей, в якій батьки (вихователі) не є біологічними батьками дитини. До заміщуючих сімей належать сім'ї опікунів (у тому числі споріднена опіка), прийомні, патронатні сім'ї, сімейно-виховні групи, а також «гостьові сім'ї» (сім'ї, які приймають дитину на тимчасовий термін – до одного місяця, у виняткових випадках – до трьох місяців).

Зміст сімейної адаптації вихованців інтернатних установ включає: – усвідомлення та ухвалення свого сімейного досвіду; – формування статево-рольової ідентифікації, вибудовування відносин із протилежною статтю; – формування уявлень про взаємини в сім'ї; – формування уявлень про свою майбутню сім'ю, виховання дітей; – формування сімейних установок та готовності до створення сім'ї.

Основними методами та формами роботи із соціальної адаптації дітей-сиріт до життя в суспільстві є: – спеціальні заняття, лекції, тренінги, ділові ігри, спрямовані на здобуття дітьми різнобічного соціального досвіду; – організація роботи секцій, майстерень, гуртків, що забезпечують розвиток різних адаптаційних компетенцій; – екскурсії, поїздки, подорожі, що сприяють розширенню кругозору вихованців та забезпечують знайомство з культурними нормами, традиціями; – організація кімнат соціально-побутової адаптації; – профорієнтаційні заходи, що сприяють професійному самовизначенню, знайомлять вихованців із різними професіями, спеціальностями; – працетерапія; – арт-терапія та інші [5, с. 162].

Підбиваючи підсумки, можна сказати, що процес соціальної адаптації вихованців інтернатних установ складається з кількох етапів: підготовчого, етапу включення до соціальної групи та адаптації в установі, етапу адаптації

до життя в соціумі, який включає соціально-трудова, індивідуально-особистісну, соціально-побутову та сімейну адаптацію. Останній етап є дуже важливим і триває протягом усього часу перебування вихованця у закладі.

В даний час в адаптації вихованців до соціуму акцент робиться, як правило, на соціально-трудова та соціально-побутову адаптацію. У той час як питання сімейної адаптації дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків, є не меншим, а в деякій мірі навіть більш актуальним. Цей факт підтверджує статистика: частіше розпадаються шлюби, укладені випускниками інтернатних установ; серед тих, хто відмовляється від своїх дітей у пологовому будинку, на першому місці молоді матері з-поміж дітей-сиріт. Ці показники свідчать, що діти-сироти часто виявляються нездатними створити благополучну сім'ю та зберегти її.

Найважливішою умовою запобігання поверненням прийомних дітей та ефективності виховання дітей у сім'ї, що заміщає, є не тільки організація підбору та підготовки сімей, а й підготовка дітей до сім'ї з метою вивчення індивідуальних особливостей дитини, а також з метою компенсації наслідків негативного, травматичного досвіду сімейних відносин. При підготовці дітей, які виховуються в інтернатній установі до життя в сім'ї, що заміщає, важливо вивчити їх уявлення про сімейну систему, внутрішньо сімейні взаємини, сімейні ролі.

1.3. Соціальна адаптація дітей-сиріт з ООП

Проблема соціальної адаптації дітей-сиріт з особливими освітніми потребами (ООП) – це одна з основних проблем при їх підготовці до самостійного життя поза стінами закладу інтернатного типу.

Самостійне життя дитини, що залишилася без піклування батьків – це не просто забезпеченість житлом і соціальна влаштованість, а ще й умова інтеграції в сучасне суспільство, внутрішнє усвідомлення життєвих цілей і

завдань, які сприяють виробленню механізмів взаємодії з навколишнім світом, і включають здатність дати адекватну оцінку проблемам, які виникають і пошук грамотних рішень для їх усунення.

Соціальна адаптація дітей-сиріт з ООП є однією з важливих складових процесу формування особистісних якостей випускника школи-інтернату, які забезпечують адекватну розстановку життєвих пріоритетів і сприяють його становленню повноправним членом сучасного суспільства.

Випускники шкіл-інтернатів, як показує практика, потрапляють у нові, незнайомі, найчастіше лякаючи умови самостійного існування і відчують серйозні труднощі у відносинах з оточуючими людьми. У даній категорії дітей досить низький рівень соціального інтелекту, і це заважає їм розуміти громадські норми, правила, необхідність відповідати їм. Для таких підлітків характерні низька соціальна активність, несформованість життєвих планів і цінностей, досить слабо розвинене почуття відповідальності за вчинки, споживча психологія, що в результаті може призвести до найважчих наслідків: небажанню вчитися і працювати, бродяжництву, зловживання алкоголем і наркотиками, попаданню в криміногенні структури.

Актуальність соціальної адаптації дітей-сиріт з ООП полягає в тому, що виховна система, яка створюється поза сім'єю, не здатна достатнім чином підготувати таких дітей до самостійного життя. Більшість дітей-сиріт і дітей, що залишилися без піклування батьків, з ООП не можуть успішно адаптуватися в суспільстві. Випускники шкіл-інтернатів стикаються з проблемами житла, пошуку роботи, організації побуту харчування, забезпечення себе прожитковим мінімумом, організацією вільного часу, отримання медичної допомоги тощо, до яких вони не завжди готові.

В емоційному плані для створення комфортного стану дитині необхідні соціальні умови, що визначають її побут, її фізичне здоров'я, характер спілкування з оточуючими людьми, а також її особисті успіхи. Однак, в тих установах, де виховуються діти-сироти, середовище проживання, як правило, сирітська, приютська, штучна, хоча є досвід кращих дитячих будинків та

інтернатів, де діти почуваються добре, чудово спілкуються з педагогічним персоналом, і в майбутньому, вступаючи в доросле життя, стають успішними людьми [3, с. 69].

Сирітство – це явище соціальне і обумовлено наявністю в суспільстві таких дітей, у яких померли батьки, а також дітей, які залишилися без піклування батьків через позбавлення їх батьківських прав, а також визнання їх у встановленому порядку недієздатними, безвісно відсутніми тощо [11, с. 106]. Сюди також відносять дітей батьків, не позбавлених батьківських прав, але вони фактично не дбають про своїх дітей [5, с. 6].

Сирітство є невід’ємним елементом цивілізації, і, як соціальне явище існує стільки ж, скільки існує людство.

«Діти з особливими освітніми потребами» це така категорія дітей, які мають порушення у фізичному та психологічному розвитку. Фраза «діти з ООП» означає деякі відхилення у формуванні дитини за необхідності створення спеціальних умов життя [54].

Коли дитина виховується в сім’ї, вона гармонійно адаптується в суспільстві, вчиться порівнювати свої потреби з можливостями, обслуговувати себе, піклуватися про близьких. У школі-інтернаті у дітей обмежені контакти із зовнішнім світом, внаслідок чого відсутнє піклування про близьких, вони не можуть достатньо себе обслуговувати, порівнювати свої потреби з можливостями, тобто, збіднені умови для набуття власного досвіду.

Низький рівень соціальної компетентності, більшою мірою властивий вихованцям з ООП, який згодом порушує процес адаптації їх у суспільстві знижує рівень можливості засвоєння прийнятої системи цінностей, норм, знань і уявлень. Тому, випускники шкіл-інтернатів найчастіше потрапляють у дуже важкі життєві обставини. Перед ними виникають безліч життєвих питань – побутових, економічних, освітньо-професійних та соціальних [16, с. 96].

М. Болдіна зазначає, що стан вихованців школи інтернатів, які вже стоять на порозі виходу з закладу, можна охарактеризувати як розгубленість перед самотійним життям [8, с. 16].

Справа в тому, що, хоча формально перед ними відкривається безліч перспектив, вони відчують значні труднощі у виборі подальших життєвих шляхів.

Автор М. Болдіна в іншій своїй статті вважає, що діти школи інтернатів найчастіше перебувають у стані психологічного стресу, і пояснюється це, передусім тим, що позиція дітей-сиріт в установі носить значною мірою «об'єктний» характер: про них піклуються, їх забезпечують всім необхідним. Після випуску з установи характер позиції цих дітей нормативно стає «суб'єктивним». Для подальшої нормальної життєдіяльності вони самі повинні забезпечити собі умови. Таким чином, перед випускниками таких установ стоять два нагальні завдання [9, с. 71]:

1. Як перейти на самотійне життєзабезпечення.
2. Як побудувати межі свого нового життєвого простору.

І. Міхеєва вважає, що найбільш характерними труднощами дітей-сиріт, і дітей, що залишилися без піклування батьків з ООП є проблеми інтелектуального, емоційного та особистісного розвитку. У період соціальної адаптації виникають труднощі професійного самовизначення, труднощі подальшої професійної освіти та працевлаштуванні, труднощі при організації побуту та дозвілля, відсутність досвіду, труднощі в орієнтації в системі служб соціальної підтримки, відсутність компетентності у правових питаннях, повернення в кризові умови після випуску [36].

Політика української держави орієнтована на підготовку дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, до вирішення соціально-економічних завдань. Надання допомоги дітям, які з різних причин залишилися без піклування батьків, є найважливішим напрямом соціальної політики держави. Сенс соціальної роботи з цими дітьми визначається пріоритетами державної політики.

ООН 10.12.1948 [14]. Пізніше Генеральною Асамблеєю ООН в 1959 р. була прийнята спеціальна декларація, яка націлена на соціальний захист дітей – Декларація прав дитини [20].

В. Бочарова зазначає, що більшості дітей, яких покинули батьки, не вистачає особистої уваги та емоційного стимулювання, яке так необхідне для їх розвитку. Вчені спостерігаючи за такими дітьми, виявляють у них важкі ушкодження особистості, самосвідомості та інтелектуального розвитку. Ними було висловлено припущення про те, що емоційна депривація робить особливо актуальним сам «момент відторгнення». Цей комплекс травм зберігається у дитини на все життя. Діти, які ізольовані від батьків від народження до шести місяців, назавжди залишаються менш балакучі, ніж їхні однолітки, які виховувалися в сім'ях. При ізоляції дитини від матері від 1 до 3 років зазвичай наступають важкі наслідки для її інтелекту та особистісних функцій, які надалі не піддаються виправленню. Починаючи з другого року життя, розлучення дитини з матір'ю також призводить до сумних наслідків, які надалі також не піддаються реабілітації, хоча їх інтелектуальний розвиток може нормалізуватися [10, с. 116].

Отже, діти-сироти (дитина-сирота) – це особи, які досягли віку 18 років, у яких померли обидва або єдиний батько. Сирітство відноситься до соціального явища, яке обумовлено наявністю в суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, що залишилися без батьківського піклування внаслідок позбавлення їх батьківських прав, визнання в установленому порядку батьків недієздатними, безвісно відсутніми тощо.

Проблема сирітства відноситься до соціальної проблеми, яку вирішити раз і назавжди неможливо. політика, надання допомоги самотнім матерям, статева освіта тощо) та розвиток системи соціального захисту та виховання дітей, які залишилися без піклування батьків.

До категорії «діти з особливими освітніми потребами» належать діти, які мають порушення у розвитку, як у фізичному, так і в психологічному.

До характерних труднощів дітей-сиріт, і дітей з ООП, що залишилися без піклування батьків відносяться проблеми інтелектуального, емоційного та особистісного характеру; виникають труднощі при виборі професії в період соціальної адаптації, труднощі в подальшій професійній освіті та працевлаштуванні; виникають труднощі в самостійній організації побуту та дозвілля, непрактичність; їм важко орієнтуватися у системі служб соціальної підтримки; наявність правової некомпетентності; повернення в кризові умови після випуску.

Соціальна адаптація є однією з технологій соціальної роботи. І. Назарова зазначає, що поняття «адаптація» використовується в теперішній час у різних галузях – біології, соціології, соціальної психології, етиці і т.п. Вивчення цієї проблеми є дуже важливим, перспективним підходом у комплексному вивченні дітей-сиріт [48, с. 63].

Під соціальною адаптацією автор В. Казанська розуміє процес постійного активного пристосування індивіда до умов нового соціального середовища; результат цього процесу [35, с. 288].

Соціальної адаптації автор В. Дружинина дає наступне визначення – це інтегративний показник стану людини, який відображає її можливості виконувати певні біосоціальні функції, а саме: адекватне сприйняття навколишньої дійсності і власного організму; адекватна система відносин та спілкування з оточуючими; здатність до праці, навчання, до організації дозвілля та відпочинку; мінливість (адаптивність) поведінки відповідно до рольовими очікуваннями інших [26, с. 183].

О. Чернецька дає наступне визначення соціальної адаптації – приведення індивідуальної та групової поведінки у відповідність з панівною в даному суспільстві системою норм і цінностей.

На думку автора О. Чернецької, соціальна адаптація формується у процесі соціалізації, з допомогою механізмів соціального контролю, які включають заходи як громадського, і державного примусу [78].

Технологія соціальної адаптації, на думку автора І. Дементьєвої, є однією з найважливіших технологій соціальної роботи соціального працівника, так як на соціальній адаптації побудована практично вся діяльність з відпрацювання у людини (дітей-сиріт) навичок протистояння негативному впливу навколишнього середовища [22, с. 64].

На думку Є. Холостової, соціальна адаптація, переважно пов'язана з психосоціальними явищами. Соціальна адаптація містить у собі аспекти, пов'язані як із самоактивізацією дітей-сиріт, а також із залученням у даний процес комплексу заходів різного характеру [77, с. 100].

На думку автора С. Белічової, соціальна адаптація – це певний процес пристосування дітей (індивіда) до соціальних умов їх існування, до конкретної соціальної ситуації [25].

Автор І. Дементьєва під соціальною адаптацією дітей-сиріт з ООП розуміє інтеграцію такої дитини в суспільство, в ході якої дитина інвалід виявляється в різних проблемних ситуаціях, які виникають у сфері міжособистісних відносин. Саме так дитина з ООП засвоює механізми і норми соціальної поведінки, установки, риси характеру та інші особливості [21, с. 62].

Під соціальною адаптацією розуміється активне пристосування дітей-сиріт, а також дітей, що залишилися без піклування батьків з ООП до умов соціального середовища.

Причини виникнення проблем соціалізації та інтеграції такої дитини можуть бути найрізноманітніші, але, в першу чергу, проблеми полягають у тому, що дана категорія дітей неадекватно сприймає вимоги, які пред'являє до них довкілля.

Критерії адаптації можна розбити на зовнішні і внутрішні.

Зовнішній критерій відбиває відповідність реальної поведінки особистості установкам суспільства, вимогам середовища, правилам, прийнятими соціумом, і критеріям нормативної поведінки [17, с. 101].

Спираючись на дані критерії соціальної адаптації, важливо створити комплекс заходів, які спрямовані на формування необхідних умінь і навичок для життєвого становлення. Зміст заходів, на думку автора С. Горюнової, необхідно спрямовувати на формування достатньої кількості умінь і навичок дітей-сиріт, та дітей з ООП, що залишилися без піклування батьків [17, с. 102].

До найважливіших методів технології соціальної адаптації дітей-сиріт з ООП відносяться: універсальний метод інформаційно-консультативної бесіди; метод підтримки та стимулювання нових навичок, моделей поведінки та соціального середовища, що використовується в соціальній профілактиці; метод казкотерапії, що відноситься до способів реалізації соціальної адаптації застосовуються і такі, як адаптаційні заняття, персональний соціальний патронаж та ін. Вони орієнтують на цілісний підхід до дитини-сироти, проводять облік її інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, на створення суспільних умов, що сприяють мобілізації потенціалу внутрішніх сил особистості для вирішення проблем і труднощів, що виникли.

Висновки до розділу 1

Проблема сирітства сьогодні залишається достатньо актуальною для нашої держави. Вона вирішується у двох напрямках: соціальна адаптація та розвиток системи соціального захисту та виховання дітей-сиріт.

За відповідною нормативно-законодавчою базою діти-сироти (дитина-сирота) – це особи віком до 18 років, у яких померли обидва батьки або єдиний батько.

Діти-сироти з особливими освітніми потребами – це діти, які залишилися без піклування батьків, у яких є проблеми інтелектуального, емоційного та особистісного розвитку; утруднення професійного самовизначення в період соціальної адаптації, подальшої професійної освіти

та працевлаштування; утруднення в самостійній організації побуту та дозвілля, непрактичність; труднощі в орієнтації у системі служб соціальної підтримки; правова некомпетентність; повернення в кризові умови після випуску.

Соціальна адаптація як технологія соціальної роботи – це процес взаємодії об'єкта соціальної роботи з соціальним середовищем, а також відображення певного результату соціальної роботи, який може бути критерієм її ефективності. У найвужчому сенсі соціальна адаптація як технологія соціальної роботи – це процес взаємодії суб'єкта з соціальним середовищем, в ході якого узгоджуються вимоги та очікування його учасників, приведення індивідуальної та групової поведінки у відповідність до панівної в даному суспільстві системи норм і цінностей.

У ході аналізу загальної і спеціальної психолого-педагогічної літератури було з'ясовано, що метою соціальної адаптації дітей-сиріт з ООП є виховання у дитини почуття обов'язку, соціальної захищеності та підготовка до майбутнього дорослого життя.

Критерії адаптації поділяються на зовнішні та внутрішні. До внутрішніх критеріїв відносяться: психоемоційна стабільність, стан задоволеності, відсутність дистресу, відчуття загрози та стану емоційно-психологічної напруженості.

Зовнішні критерії відображають відповідність реальної поведінки особистості установкам суспільства, вимогам середовища, правилам прийнятими соціумом, і критеріям нормативної поведінки.

До найважливіших методів технології соціальної адаптації з дітьми-сиротами з ООП відносяться: метод інформаційно-консультативної бесіди; метод підтримки і стимулювання нових навичок, моделей поведінки та соціального середовища, що використовується в соціальній профілактиці та ін.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ДІТЕЙ-СИРІТ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ДО СОЦІАЛЬНОГО СЕРЕДОВИЩА

2.1. Методика вивчення соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень до соціального середовища: критерії, показники, інструментарій

У ході проведеного аналізу спеціальної педагогічної, психологічної та соціальної літератури було з'ясовано, що під цим терміном більшість авторів розуміють активне пристосування людини до умов соціального середовища (середовища життєдіяльності), завдяки чому створюються найбільш сприятливі умови для самовиявлення та природного засвоєння, прийняття мети, цінностей, норм та стилів поведінки поширених в тому чи іншому суспільстві. Підсумовуючи дослідження провідних науковців можна зазначити, що адаптація – це пристосування, відповідно, соціальна адаптація – це пристосування до соціального середовища – соціуму. Під час соціальної адаптації відбувається інтеграція людини в суспільство з прийняттям та засвоєнням норм та установок прийнятих в ньому [43].

Під соціальною адаптацією дітей-сиріт у контексті організованої освітньої діяльності у межах дослідження розумітимемо заходи, що дозволяють дитині набути компетенцій, необхідних для успішної соціалізації після виходу з закладу: дитячого будинку (інтернату). Тобто процес вручення суб'єкту засобів успішної соціалізації.

З метою розробки, обґрунтування та впровадження методики вивчення соціальної адаптації обраної категорії дітей-сиріт доцільним, на нашу думку визначити та обґрунтувати її критерії та показники.

На думку науковців, соціальна адаптація як процес володіє рядом критеріїв, які виражені через певні показники адаптації.

Нами було узагальнено наступні критерії соціальної адаптації поширені в наукових джерелах, по відношенню до дітей-сиріт:

- відсутність наркотичної, алкогольної та інших деструктивних залежностей, стан здоров'я, що дозволяє бути учасником елементарних соціальних відносин (вітальний критерій) – *я здатний жити в суспільстві;*
- життя в рамках закону (юстиційний критерій) – *я не порушую закон;*
- наявність прагнення жити, відсутність, мінімум суїцидальних поривів (мотиваційний критерій) – *я хочу жити.*

Дані критерії характеризують мирне проживання суб'єкта в соціумі. При цьому можна розширити коло критеріїв: додати «трудоий» (наявність стабільної роботи), «сімейний» (наявність сім'ї) та ін. Однак вони будуть вже чимось більшим, ніж коло необхідного. В систему оцінки адаптації дані критерії, ми розуміємо і основні цілі організованої підготовки дитини до виходу з дитячого будинку (закладу інтернатного типу) у відкрите суспільство:

- забезпечення необхідною системою внутрішнього та зовнішнього захисту від відповідних залежностей, забезпечення базового рівня стану здоров'я та необхідний інструментарій для його підтримки та розвитку;
- забезпечення правової грамотності, блокування хибних стереотипів про кримінальний світ і романтику «хулігана і братка», відпрацьовувати основні «точки напруги», що призводять до порушення закону ;
- створювати умови для прийняття дитиною цінності життя, зростання, розвитку, визначення власних цілей, навчання з нею по відношенню до труднощів, невдач, створення адекватних можливостей та умов способу успіху.

При розгляді проблем соціальної адаптації людини виділяють два її рівні:

- *психологічна адаптація* (внутрішньо-особистісний рівень), що включає в себе індивідуально-особистісні (у тому числі конституційні) та інтелектуальні особливості. Передбачає наявність певного рівня розвитку особистісних якостей і властивостей інтелекту, що лежать в основі інтегрованої соціально схвалюваної поведінки;

– *соціальна адаптація* (поведінковий рівень), що передбачає наявність певної міри соціалізації особистості (нормативність соціальних установок), що характеризується ціннісними орієнтаціями, спрямованістю особистості, соціальним статусом, соціально-рольовими структурами. Виявляється в процесі діяльності та в комунікативному процесі та відображає соціальну успішність особистості.

Результатом успішного адаптаційного процесу є соціально-психологічна адаптованість, яка включає три аспекти: когнітивний, емоційний і поведінковий. Ці аспекти (рівні, ланки) адаптації тісно взаємопов'язані, і недостатність хоча б одного з них негативно позначається на інших ланках і на всьому процесі адаптації особистості в цілому.

По відношенню до дітей-сиріт соціальну адаптацію слід розглядати у двох аспектах:

1. Соціальна адаптація в умовах дитячого будинку (інтернатного закладу). Це усвідомлене прийняття та виконання норм колективного життя; баланс особистісного (індивідуального) та групового (соціального); самоконтроль поведінки, протидія негативним впливам; адекватне ставлення до педагогічних впливів; гармонізація взаємовідносин дорослих та однолітків; активну участь у житті дитячого колективу; задоволеність своїм соціальним статусом та відносинами.

2. Соціальна адаптація випускників. Це психологічна готовність випускників до самостійної життєдіяльності; наявність позитивно орієнтованих життєвих планів; професійне самовизначення; соціальна активність; сприятливий соціальний статус у навчальних закладах та за місцем роботи; задоволеність своїм статусом, відносинами [24].

За результатами проведеного аналізу нами було визначено: ефективність соціальної адаптації у межах дослідження доцільно оцінювати за **4 критеріями**: *навчальним, побутовим, соціально-психологічним, безпосередньо соціальна адаптації.*

Ці 4 критерії було поділено на **9 показників**:

- *навчальний* – навчальний статус дитини-сироти;
- *побутовий* – стан помешкання, особистий вигляд; відношення до матеріальних цінностей;
- *соціально-психологічний* – стосунки з оточуючими (родичами, знайомими, співмешканцями); особливості спілкування з педагогами; взаємовідносини з друзями (знайомими); близькі відносини (сексуальні контакти);
- *соціальна адаптація* – законслухняність, наявність шкідливих звичок; наявність планів на майбутнє.

Кожен критерій оцінюється в балах від 0 до 3-х, залежно від відповідей, за результатами спостереження, опитування.

Визначення та обґрунтування критеріїв представлено в таблиці (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1.

Обґрунтування критеріїв та показників соціальної адаптації дітей-сиріт

Назва критерію, визначення показників	Рівні сформованості		
	<i>Низький</i>	<i>Середній</i>	<i>Достатній</i>
Навчальний:	(від 0 до 1 бала)	(від 1 до 2-х балів)	(від 2-х до 3-х балів)
- <i>навчальний статус дитини-сироти</i>	навчається погано, не встигає за програмою	навчається з певними труднощами	навчається гарно, опановує програмовими вимогами
Побутовий			
- <i>стан помешкання, особистий вигляд</i>	вимагають постійного контролю	слідкують при наявному зовнішньому контролі	самостійно слідкують, контролю не вимагають

- <i>відношення до матеріальних цінностей</i>	не беруть особисте майно	розподіляють кошти при зовнішній співпраці	здатні самостійно розподіляти власні кошти
Соціально-психологічний			
- <i>стосунки з оточуючими (родичами, знайомими, співмешканцями)</i>	знаходяться в постійному конфлікті	є незначні зауваження	зауваження відсутні, хвалять
- <i>особливості спілкування з педагогами</i>	знаходиться в конфлікті з педагогами	є певні труднощі в спілкуванні з педагогами, які поступово вирішуються	гарні відносини з педагогами
- <i>взаємовідносини з друзями (знайомими)</i>	заводять знайомих без відбору	багато знайомих	є вибіркоче коло друзів
- <i>близькі відносини (сексуальні контакти)</i>	мають сексуальний досвід з партнерами які часто змінюються	мають сексуальний досвід з партнерами які майже не змінюються або негативний сексуальний досвід	мають одного друга або подругу без сексуального досвіду
Соціальна адаптація			
- <i>законослухняність, наявність шкідливих звичок</i>	залучені до адміністративної відповідальності	притаманне девіантна поведінка	законослухняні
	зловживають	зловживають рідко	не зловживають
- <i>наявність планів на майбутнє</i>	відсутність планів, асоціальні плани	плани ситуативні	має реальні плани

Для виявлення рівнів соціальної адаптації дітей-сиріт із легким ступенем інтелектуальних порушень було підібрано наступний інструментарій:

Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіч. Завдяки цій методиці ми планували виявити можливі проблеми в організації самостійного життя обраної категорії дітей-сиріт (додаток А) [46].

Мета даної методики – визначає змістовний напрямок індивіда і розкриває основу його взаємин з навколишнім світом, до інших людей, до себе самого.

Основним методом дослідження є опитування.

Методика «Вивчення соціалізованості особистості учня»

М. Рожкова. Методика призначена для виявлення рівня соціальної адаптації, активності, автономності та моральної вихованості підлітків (додаток Б) [47].

Основним методом дослідження є тестування.

Методика призначена для підлітків 16–18 років. Інтерпретація результатів проводиться відповідно до ключа оцінки та обробки даних дослідження.

Опитувальник «Визначення рівня розвитку соціальних навичок». Це психологічна методика, яка дозволяє за короткий час визначити рівень сформованості соціальних навичок у підлітків і оцінити, які саме соціальні навички є для них найбільш простими, а які найбільш складними. У цій методиці використовується модель соціальної поведінки, створена А. Гольдштейном [32].

В цій методиці виділені основні навички, які розподілені на 5 категорій:

1. *Початкові навички* – деякі мінімальні вміння, які дозволяють людині вступати в контакт з іншими людьми, брати участь в розмові, спільній діяльності.

2. *Самовираження в розмові* – вміння висловити свої почуття і переживання або передати інформацію іншій людині.

3. *Реакція на думку іншої людини* в розмові або на те, що вона переживає.

4. *Навички планування майбутніх дій* – перш ніж реагувати на інших людей або робити щось, необхідно це спланувати і як слід підготуватися до майбутньої дії.

5. *Альтернативи агресивної поведінки* – як уникнути конфлікту і руйнації відносин чи поводитися у конфліктній ситуації найбільш продуктивним способом.

Опитувальник «Вивчення соціальних мереж» дозволяє скласти досить повний опис соціальної мережі підлітка і відзначити більш

максимально важливі характеристики цієї соціальної мережі. По відношенню до дитини-сироти це означає можливість отримання комунікаційних даних про коло її спілкування, про важливих для неї людей, хто з її оточення надає їй емоційну, фінансову підтримку, хто є еталоном поведінки, чиї погляди на життєвий шлях їй близькі тощо [33].

При цьому слід зазначити, що просто з розмов при зустрічних побаченнях з дитиною-сиротою дуже важко отримати цю інформацію. На підставі дослідження соціальної мережі можна оцінювати процес адаптації обраної категорії дітей до самостійного життєвого шляху.

З цієї точки зору принципово отримати першу мережу перед випуском з закладу, що стане своєрідною «точкою відліку» його взаємодії з соціальним оточенням.

Використання методичного інструментарію відповідно до визначених критеріїв і показників представлено в таблиці (таблиця 2.1.)

Таблиця 2.2.

Методичний інструментарій вивчення соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень

Назва критерію, визначення показників	Методичний інструментарій
<p>Навчальний: - навчальний статус дитини-сироти</p>	<p>- опитувальник «Визначення рівня розвитку соціальних навичок»</p>
<p>Побутовий - стан помешкання, особистий вигляд - відношення до матеріальних цінностей</p>	<p>- методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіч</p>

<p>Соціально-психологічний</p> <ul style="list-style-type: none"> - стосунки з оточуючими (родичами, знайомими, співмешканцями); - особливості спілкування з педагогами; - взаємовідносини з друзями (знайомими); - близькі відносини (сексуальні контакти) 	<ul style="list-style-type: none"> - опитувальник «Вивчення соціальних мереж»; - опитувальник «Визначення рівня розвитку соціальних навичок»
<p>Соціальна адаптація:</p> <ul style="list-style-type: none"> - <i>законослухняність, наявність шкідливих звичок;</i> - <i>наявність планів на майбутнє</i> 	<ul style="list-style-type: none"> - методика «Вивчення соціалізованості особистості учня» М. Рожкова; - опитувальник «Визначення рівня розвитку соціальних навичок»

На наступному етапі дослідження доцільно визначити та схарактеризувати рівні соціальної адаптації дітей-сиріт із легким ступенем інтелектуальних порушень.

2.2. Характеристика рівнів соціальної адаптації обраної категорії дітей-сиріт

Під час визначення та обґрунтування рівнів соціальної адаптації дітей-сиріт нами було виокремлено дві її основні складові: *соціально-психологічна адаптація* та *соціально-педагогічна адаптація*. Відповідно до показників соціальної адаптації визначених в п. 2.1. можна зазначити, що рівні її розвитку нами було аранжовано на три: низький – від 0 до 1 балу, середній – від 1-го до 2-х балів, достатній – від 2-х до 3-х балів.

Кількість балів було визначено за середнім показником суми балів за кожним визначеним критерієм соціальної адаптації.

Було складено наступні характеристики рівнів соціальної адаптації, які потім використано під час проведення констатувального етапу дослідження.

Низький рівень (від 0 до 1 балу)

Навчальний - навчальний статус дитини-сироти: вчаться погано, не встигають за програмою, постійно пропускають заняття, навчаються тільки при постійному зовнішньому контролі.

Побутовий – стан помешкання, особистий вигляд: стан помешкання неохайний, антисанітарія; відсутність реагування на спонукання та прохання щодо прибирання приміщення; особистий вигляд не відповідає санітарно-гігієнічним вимогам, не турбує власника;

відношення до матеріальних цінностей: матеріальні цінності не здатні розподіляти самостійно, витрачають гроші на задоволення, розваги, не піклуються про завтрашній день, не цінують особисте власне майно.

Соціально-психологічний – стосунки з оточуючими (родичами, знайомими, співмешканцями): знаходяться в постійному конфлікті з оточуючими: родичами, знайомими, співмешканцями, дуже часто ці конфлікти провокують самі;

особливості спілкування з педагогами: учні перебувають у постійному конфлікті з педагогами, в більшості випадків самі провокують ці конфлікти; своєї провини ніколи не визнають;

взаємовідносини з друзями (знайомими): не розрізняють друзів і знайомих, дуже навіювані, всі випадкові люди, які проявили увагу, автоматично потрапляють в статус друзів;

близькі відносини (сексуальні контакти): велика кількість сексуальних контактів як між знайомими представниками протилежної статі так і випадковими партнерами.

Соціальна адаптація – законослухняність, наявність шкідливих звичок: учнів притягнуто до адміністративної відповідальності, спостерігається асоціальна поведінка (бійки, лихослів'я, грубість тощо);

наявність планів на майбутнє: плани на майбутнє відсутні, розмиті, дитина живе сьогоднішнім днем, на прохання чи спонукання педагогів замислитися про майбутнє реагує негативно або не реагує зовсім; не

визначена з професійною діяльністю, байдуже ставлення до всього що відбувається.

Середній рівень (від 1 до 2-х балів)

Навчальний – навчальний статус дитини-сироти: навчаються важко, не завжди справляються з програмою, іноді пропускають заняття, головним чином навчаються за сприяння зовнішнього контролю.

Побутовий: стан помешкання, особистий вигляд: помешкання прибирають за вимогою, особистої ініціативи не виявляють; догляд за особистим виглядом вимагає постійного нагадування та стимулювання;

відношення до матеріальних цінностей: розподіляють кошти при зовнішньому впливі та контролі, до власного майна відносяться байдуже, потребують постійного контролю та керівництва.

Соціально-психологічний: стосунки з оточуючими (родичами, знайомими, співмешканцями): є незначні труднощі в стосунках з оточуючими: родичами, знайомими, співмешканцями, дуже швидко певні конфліктні ситуації вичерпуються;

особливості спілкування з педагогами: є зауваження, але незначні з боку педагога, поодинокі конфлікти швидко вичерпуються;

взаємовідносини з друзями (знайомими): коло друзів (знайомих) дуже обмежене, важко налагоджують контакти і довірливі стосунки;

близькі відносини (сексуальні контакти): наявний поодинокий сексуальний досвід, який в більшості випадків – негативний, певної ініціативи в цьому плані не проявляють, але дуже цього бажають.

Соціальна адаптація: законослухняність, наявність шкідливих звичок: у учнів спостерігається девіантна поведінка (бійки, лихослів'я, грубість тощо);

наявність планів на майбутнє: плани на майбутнє наявні але не особистісні, погоджуються з думкою педагога, але не замислюються щодо самостійного життя, мають певне професійне самовизначення; щодо сім'ї – не задумуються, плани відсутні.

Достатній рівень (від 2-х до 3-х балів)

Навчальний – навчальний статус дитини-сироти: вчаться добре, встигають з предметів, відвідують заняття без пропусків майже завжди, даним учням подобається вчитися.

Побутовий: стан помешкання, особистий вигляд: помешкання утримують в чистоті, без нагадувань чи перевірок роблять постійні прибирання; особистий вигляд відповідає санітарно-гігієнічним вимогам;

відношення до матеріальних цінностей: здатні самостійно розподіляти кошти, покупати необхідні речі, цінують особисте майно.

Соціально-психологічний: стосунки з оточуючими (родичами, знайомими, співмешканцями): гарні, позитивні стосунки з оточуючими: родичами, знайомими, співмешканцями, конфліктні ситуації майже відсутні або виникають дуже рідко;

особливості спілкування з педагогами: педагоги учнів хвалять, зауваження відсутні;

взаємовідносини з друзями (знайомими): позитивні доброзичливі відносини з друзями (знайомими), коло яких досить обмежене; у виборі друзів дуже перебірливі і недовірливі;

близькі відносини (сексуальні контакти): сексуальний досвід відсутній, або мають одного сексуального партнера: «любов на все життя».

Соціальна адаптація: *законослухняність, наявність шкідливих звичок:* діти-сироти є повністю законослухняними, шкідливі звички відсутні (мали поодинокий негативний досвід вживання);

наявність планів на майбутнє: плани на майбутнє сформовані але ще розмиті; є чітко визначений план покрокового самостійного життя який має наступну траєкторію: отримання професій – працевлаштування – визначення з житлом – створення сім'ї.

Характеристика рівні соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень буде покладена в основу визначення рівнів її сформованості на констатувальному етапі дослідження.

2.3. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження

На констатувальному етапі дослідження нами був проведений педагогічний експеримент щодо виявлення рівнів сформованості соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень 16-18 років.

Емпіричне дослідження тривало впродовж листопада – грудня місяців. Дослідження проводилося в КЗ Сумської обласної ради «Ульяновська спеціальна школа». У дослідженні приймали участь вихованці 9 – 10 класів у кількості 16 осіб: учні 9-х класів 9 осіб: 6 хлопчиків і 3 дівчинки; учні 10-х класів у кількості 7 осіб: 4 хлопчика і 3 дівчинки. Всі вихованці за висновками ІРЦ навчалися за програмою для дітей із легким ступенем інтелектуальних порушень. Контингент дітей-сиріт задіяних в експериментальному дослідженні представлений в таблиці (таблиця 2.3.).

Таблиця 2.3.

Контингент респондентів задіяних на констатувальному етапі дослідження

Клас	Дівчатка	Хлопчики
Учні 9-х класів	3 – 33,3 %	6 – 66,7%
	9	
Учні 10-х класів	3 – 42,8 %	4 – 57,2 %
	7	
Загальна кількість	16	

Всі респонденти задіяні в експериментальному дослідженні мали статус дитини-сироти.

Мета констатувального етапу дослідження – обґрунтувати критерії, показники та інструментарій констатувального етапу дослідження; виявити рівнів сформованості соціальної адаптації у дітей-сиріт із легким ступенем інтелектуальних порушень 16 – 18 років (учнів 9-10 класів).

Завдання дослідження:

1. Дослідити, виокремити та обґрунтувати критерії, показники та інструментарій соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень 16 – 18 років.

2. Визначити та обґрунтувати рівнів сформованості соціальної адаптації обраної категорії дітей.

3. Провести емпіричне дослідження виявлення рівнів сформованості соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень 16 – 18 років.

4. Здійснити аналіз результатів виявлення рівнів соціальної адаптації обраної категорії дітей.

За результатами проведеного дослідження було отримано наступні результати.

За навчальним критерієм, було виявлено наступний *навчальний статус* респондентів.

У школі інтернаті серед 9-10 класів з 16 чоловік тільки 29 % навчаються добре, встигають з предметів, відвідують заняття без пропусків. Діти цієї групи за результатами дослідження отримали 3 бали, які відповідають достатньому рівню сформованості цього критерію. Учні, які навчаються з певними труднощами, не завжди справляються з програмовими вимогами, іноді пропускають заняття, головним чином навчаються при наявному постійному зовнішньому контролі 56 % осіб. Цим учням, відповідно до методики дослідження присвоєно 2 бали. Одночасно, в закладі є учні, які вчаться погано, не виконують програмові вимоги, постійно пропускають заняття, навчаються тільки при постійному зовнішньому контролі, який здебільше ігнорують. Усього серед 9-10 класів таких учнів виявлено 15% респондентів.

На рис. 2.1. подано результати вивчення навчального критерію, який віддзеркалюється за показником навчального статусу респондентів. Треба зазначити, що рівень сформованості цього критерію визначався за середнім

балом результатів проведення опитувальника «Визначення рівня розвитку соціальних навичок».

Рис. 2.1. Результати виявлення навчального критерію соціальної адаптації дітей-сиріт

За результатами вивчення *побутового критерію* було отримано наступні результати. За результатами вивчення побутової адаптації, а саме за показником *стан помешкання, особистий вигляд* показало, що серед дітей-сиріт 9-10 класів житлоплощу (кімнати) тримають у чистоті, стежать за своїм зовнішнім виглядом, помешкання утримують в чистоті, без нагадувань чи перевірок роблять постійні прибирання; особистий вигляд відповідає санітарно-гігієнічним вимогам – 32 % учнів. Ці діти в середньому отримали 3 бали, відповідно до опитування як самих респондентів так і вихователів, які з ними працюють. Стежать за чистотою та порядком за сприяння зовнішнього контролю – 42 % учнів (їм присвоєно кожному по 2 бали). Доглядають за кімнатою і собою тільки при постійному контролі, нагадуванні та зауваженнях – 26 % опитаних у даній вибірці. Ці діти отримали по 1 бал. У цій вибірці також відзначаються 6% учнів, які постійно неохайні, ніколи не піклуються про свій зовнішній вигляд. Результати за показником стану помешкання, особистого вигляду представлені на рис. 2.2.

Рис. 2.2. Результати вивчення побутового критерію

За показником *відношення до матеріальних цінностей* побутового критерію було виявлено наступні результати. Серед респондентів здатні самостійно розподіляти кошти, покупати необхідні речі, цінувати особисте майно було виявлено 15 % дітей; 25 % розподіляють кошти при зовнішньому сприянні. На жаль 36 % не бережуть свою власність, абсолютно не здатні самостійно розподіляти кошти, витрачають гроші на захоплення, не дбаючи про завтрашній день, не бережуть свою власність. Результати побутового критерію за показником відношення до матеріальних цінностей подано на рис. 2.3.

Наступним напрямком проведеного вивчення було виявлення особливостей *соціально-психологічний критерію*. За показником *стосунки з оточуючими (родичами, знайомими, співмешканцями)* було з'ясовано, що у 28 % респондентів гарні, позитивні стосунки з оточуючими: родичами, знайомими, співмешканцями, конфліктні ситуації між ними майже відсутні або виникають дуже рідко і вичерпуються відносно швидко. Ці діти цінують ті відносини які в них склалися. У 42 % респондентів нестійкі стосунки з оточуючими: переважають конфліктні ситуації, дітям важко за особистої ініціативи їх вирішити, стосункам характерні затяжні конфліктні ситуації.

30 % респондентів постійно конфліктують з оточуючими: родичами, знайомими, співмешканцями.

Рис. 2.3. Результати побутового критерію за показником відношення до матеріальних цінностей

Результати показника стосунків з оточуючими представлені на рис. 2.4.

Рис. 2.4. Результати вивчення стосунків з оточуючими

Наступним показником зазначеного соціально-психологічного критерію було вивчення *особливостей спілкування з педагогами*. Під час проведеного дослідження було виявлено кореляційний зв'язок цього показника з показником навчального критерії – навчальний статус дитини-сироти. Серед респондентів було виявлено 33 % учнів, яких педагоги хвалять, зауваження відсутні (у порівнянні – 29 % учнів які мають гарні навчальні досягнення). 50 % дітей мають напружені відносини з педагогами, систематичні конфліктні ситуації пов'язані як з навчальною діяльністю так і ситуації які до навчальної діяльності відносин не мають. (У порівнянні – 56 % дітей мають постійні труднощі в опануванні змістом навчального матеріалу). 17 % учнів мають негативні відносини з педагогами, які не можуть знайти спільну мову з цією групою дітей (у порівнянні – 15 % не опановують програмовими вимогами). Результати вивчення показника особливостей спілкування з педагогами подані на рис. 2.5.

Рис. 2.5. Результати вивчення відносин з педагогами

Наступним показником соціально-психологічного критерію було вивчення *взаємовідносини з друзями (знайомими)*. Було з'ясовано, що 35 % мають обране коло друзів і знайомих, ці діти недовірко ставляться до оточуючих, тому обмежено коло людей вважають своїми друзями

(знайомими). 40 % респондентів майже кожну випадкову людину вважають своїми знайомими, якщо стосунки з цією людиною тримаються певний час вони потрапляють у статус друзів. 25 % респондентів без розбірливо ставляться до оточуючих, навіть незнайомих людей, яких бачили обмежену кількість раз, вважають своїми знайомими. Результати цього показника представлені на рис. 2.6.

Рис. 2.6. Результати вивчення відносин з друзями, знайомими дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень

Наступним напрямом проведеного дослідження було вивчення особливостей *близьких відносини (сексуальних контактів)*. Було з'ясовано, що сексуальний досвід відсутній, або мають одного сексуального партнера («любов на все життя») у 45% респондентів. Переважає показник відсутності сексуального досвіду, оскільки здебільше діти знаходяться на закритій території, усі виходи за її межі чітко контролюються педагогами. Відносини в середині колективу також контролюються вихователями. 36 % мають певний сексуальний досвід, кілька сексуальних партнерів, при можливості мали б ще більше. 19 % респондентів, за результатами опитування мають без розбірливі сексуальні контакти. Результати зазначеного напрямку дослідження представлені на рис. 2.7.

Рис. 2.7. Результати вивчення сексуальних відносин обраної категорії дітей-сиріт

Наступним етапом вивчення був критерій *соціальної адаптації*. Відповідно до п. 2.1. показниками цього критерію було виокремлено: *законослухняність, наявність шкідливих звичок*. У ході дослідження було з'ясовано, що серед дітей-сиріт повністю законослухняними, з відсутніми шкідливими звичками (мали поодинокий негативний досвід вживання алкоголю чи нікотину) – 33 % дітей. 38 % мали поодинокі адміністративні правопорушення, але у них наявні шкідливі звички, переважно – паління. 29 % дітей-сиріт мають проблеми з законослухняністю, схильні до девіантної поведінки. Результати цього напрямку вивчення представлені на рис. 2.8.

Наступним показником зазначеного критерію було вивчення *наявності планів на майбутнє*. У ході опитування було з'ясовано, що плани на майбутнє сформовані але ще розмиті; є чітко визначений план покрокового самостійного життя який має наступну траєкторію: отримання професій – працевлаштування – визначення з житлом – створення сім'ї у 25 % респондентів. Плани ситуативні (одружитися, заробити багато грошей, знайти роботу тощо) – у 38 % дітей-сиріт. Плани нереальні (стати начальником, переїхати жити за кордон) мають 20 % підлітків.

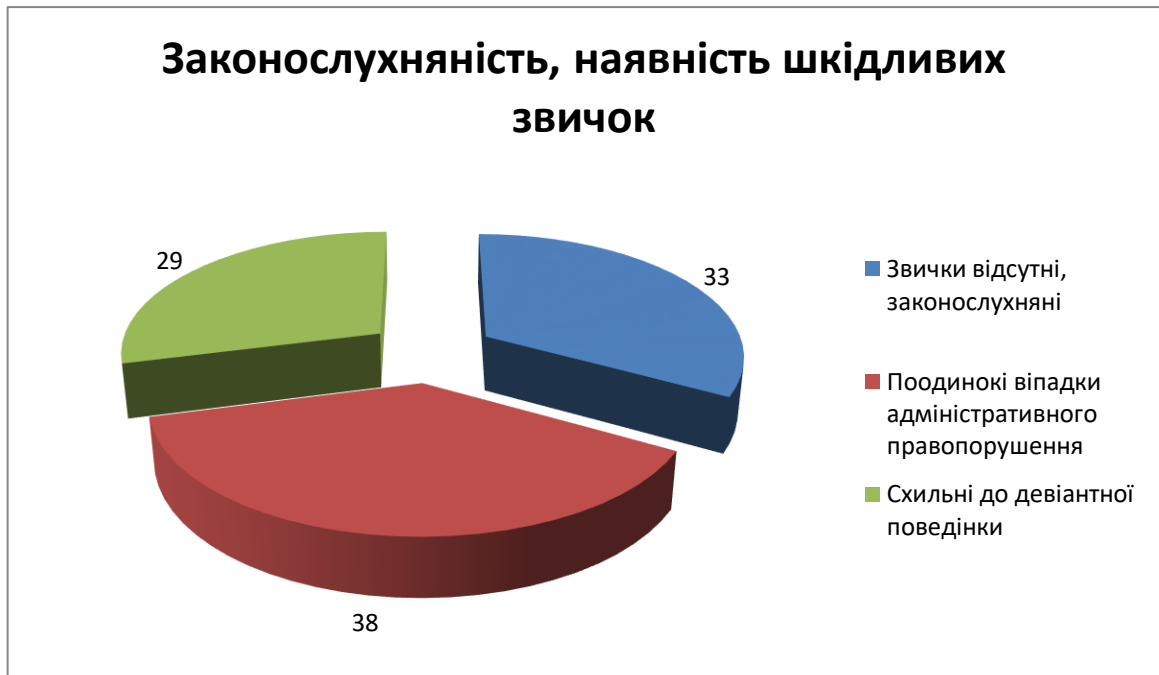

Рис. 2.8. Результати вивчення критерію соціальної адаптації

Побоювання викликає те, що в 16-18 років у 17% учнів повністю відсутні плани на майбутнє. Результати зазначеного напрямку вивчення представлені на рис. 2.9.

Рис. 2.9. Результати вивчення планів на майбутнє дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень

Отже, ефективність соціальної адаптації оцінювалася за 9 показниками які входили до 4-х критеріїв: навчальної, побутової, соціально-психологічної,

власне соціальної адаптації. Кожен показник оцінювався в балах від 0 до 3-х, залежно від успішності адаптації.

Загальний критерій адаптованості є середнім арифметичним всіх дев'яти оцінок. Дослідження показали, що значення в межах від 2,5 до 3-х отримали тільки 32 % підлітків з вибірки дослідження, даний показник відповідає достатньому рівню соціальної адаптації. Середній рівень соціальної адаптації виявлено у 42 % підлітків, низький рівень (проблемна адаптація) виявлена у 26 % учнів.

Отже, нами виявлено, що проблеми з адаптацією (навчальною, побутовою, соціально-психологічною, соціальною адаптацією) та повну дезадаптацію мають 68 % дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень.

З метою підвищення соціальної адаптації, необхідно розробити модель соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, з легким ступенем інтелектуальних порушень, яка буде орієнтована на цілісний підхід до цієї категорії дітей, облік їх інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, на створення суспільних умов, що сприяють мобілізації потенціалу внутрішніх сил особистості для вирішення проблем і труднощів.

Висновки до розділу 2

У ході проведеного дослідження (аналізу загальної, спеціальної психолого-педагогічної, соціальної літератури) нами було узагальнено поняття соціальна адаптація. Під соціальною адаптацією дітей-сиріт у контексті організованої освітньої діяльності у межах дослідження розумітимемо заходи, що дозволяють дитині набути компетенцій, необхідних для успішної соціалізації після виходу з закладу: дитячого будинку (інтернату). Іншими словами ми розуміємо соціальну адаптацію, як процес вручення суб'єкта за допомогою засобів успішної соціалізації.

Нами було визначено, що ефективність соціальної адаптації у межах дослідження доцільно оцінювати за **4 критеріями**: *навчальним, побутовим, соціально-психологічним* і, безпосередньо, критерієм *соціальної адаптації*.

Ці 4 критерії було поділено на **9 показників**: *навчальний* – навчальний статус дитини-сироти; *побутовий* – стан помешкання, особистий вигляд; відношення до матеріальних цінностей; *соціально-психологічний* – стосунки з оточуючими (родичами, знайомими, співмешканцями); особливості спілкування з педагогами; взаємовідносини з друзями (знайомими); близькі відносини (сексуальні контакти); *соціальна адаптація* – законослухняність, наявність шкідливих звичок; наявність планів на майбутнє.

Кожен показник за визначеними критеріями оцінювався в балах від 0 до 3-х, залежно від відповідей, за результатами спостереження, опитування.

Було підібрано методичний інструментарій: методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіч (з метою виявлення можливих проблеми в організації самостійного життя обраної категорії дітей-сиріт); методика «Вивчення соціалізованості особистості учня» М. Рожкова (призначена для виявлення рівня соціальної адаптації, активності, автономності та моральної вихованості підлітків); опитувальник «Визначення рівня розвитку соціальних навичок»; опитувальник «Вивчення соціальних мереж» (який дозволяє скласти досить повний опис соціальної мережі підлітка і відзначити більш максимально важливі характеристики цієї соціальної мережі).

Під час визначення та обґрунтування рівнів соціальної адаптації дітей-сиріт нами було виокремлено дві її основні складові: *соціально-психологічна адаптація* та *соціально-педагогічна адаптація*. Відповідно до показників соціальної адаптації визначених в п. 2.1. можна зазначити, що рівні її розвитку нами було аранжовано на три: низький – від 0 до 1 балу, середній – від 1-го до 2-х балів, достатній – від 2-х до 3-х балів. Кількість балів було визначено за середнім показником суми балів за кожним визначеним критерієм соціальної адаптації.

Емпіричне дослідження тривало впродовж листопада грудня місяців. Дослідження проводилося в КЗ Сумської обласної ради «Ульянівська спеціальна школа». У дослідженні приймали участь вихованці 9 – 10 класів у кількості 16 осіб: учні 9-х класів 9 осіб: 6 хлопчиків і 3 дівчинки; учні 10-х класів у кількості 7 осіб: 4 хлопчика і 3 дівчинки. Всі вихованці за висновками ІРЦ навчалися за програмою для дітей із легким ступенем інтелектуальних порушень.

Вивчення показало, що значення в межах від 2,5 до 3-х отримали тільки 32 % підлітків з вибірки дослідження, даний показник відповідає достатньому рівню соціальної адаптації. Середній рівень соціальної адаптації виявлено у 42 % підлітків, низький рівень (проблемна адаптація) виявлена у 26 % учнів.

Отже, нами виявлено, що проблеми з адаптацією (навчальною, побутовою, соціально-психологічною, соціальною адаптацією) та повну дезадаптацію мають 68 % дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень.

З метою підвищення соціальної адаптації, необхідно розробити модель соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, з легким ступенем інтелектуальних порушень, яка буде орієнтована на цілісний підхід до цієї категорії дітей, облік їх інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, на створення суспільних умов, що сприяють мобілізації потенціалу внутрішніх сил особистості для вирішення проблем і труднощів.

РОЗДІЛ 3

МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ-СИРІТ ІЗ ЛЕГКИМ СТУПЕНЕМ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ПОРУШЕНЬ ДО СОЦІУМУ

3.1. Теоретичне обґрунтування моделі соціальної адаптації дітей-сиріт із легким ступенем інтелектуальних порушень

З метою формування соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень, 9-10 класів нами було розроблено модель соціальної адаптації обраної категорії дітей.

Модель адаптації дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, призначена для роботи соціальних працівників, які працюють з категорією дітей-сиріт, дітей позбавлених батьківського піклування, з метою надання їм допомоги в питаннях адаптації до нових умов проживання та навчання, формування свідомості, відповідальності в учнів до питань власного здоров'я та вміння оцінювати небезпечні ситуації.

Актуальність розробки моделі полягає в тому, що проблема соціальної адаптації даної категорії дітей знаходиться постійно у полі зору вихователів, педагогів та інших працівників, які працюють з обраною категорією дітей. Модель соціальної адаптації інших установ, такі як психологічне сприяння успішної адаптації в соціумі будинків-інтернатів визначають основні підходи до групової роботи з дітьми-сиротами і дітьми, що залишилися без піклування батьків.

Автори зазначених програм вибудовували свою роботу на основі ідей гуманізму [2, с. 6]. Подібні програми зарекомендували себе, вони активно й постійно використовуються в діяльності працівників школи інтернатів.

В основу розробки моделі соціальної адаптації лягли праці авторів із соціальної адаптації дітей-сиріт (А. Газарян [15] , І. Конопльова [40], А. Ларін [40] та ін.); методичні аспекти соціальної адаптації дітей-сиріт та

дітей, що залишилися без піклування батьків, з обмеженими можливостями здоров'я (М. Алієва [2; с. 216], М. Болдіна [9], Г. Манчур [2], Т. Гришанович [2], О. Трошихіна [2] та ін).

Мета моделі – визначення та обґрунтування шляхів підвищення рівня соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень до самостійного життя.

Завдання:

1. Формування життєздатної особистості, що володіє достатніми внутрішніми ресурсами для успішної взаємодії в соціумі.
2. Розвиток навичок у дітей-сиріт взаємовідносин та спілкування з друзями та знайомими в суспільстві.
3. Формування у дітей-сиріт стійкої орієнтації на трудовий спосіб життя та здійснення допомоги у визначенні усвідомленого вибору професії.
4. Формування у дітей-сиріт навичок успішної взаємодії в різних соціальних ситуаціях.
5. Розвиток сімейних статево-рольових установок у обраної категорії дітей.

Для кого розроблена модель – для дітей сиріт із легким ступенем інтелектуальних порушень 16 – 18 років.

Форми роботи – групові, під групові, індивідуальні.

Необхідні ресурси для впровадження моделі. *Матеріальне забезпечення:* приміщення для занять; технічний супровід (комп'ютер, динаміки, проектор, екран); *кадрове забезпечення:* провідні фахівці – соціальні працівники, педагоги закладу освіти, соціальний педагог, психолог. Для ефективного вирішення завдань експериментальної моделі важлива взаємодія всіх фахівців, які будуть задіяні в її реалізації.

Реалізація експериментальної моделі: модель соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень розрахована на впровадження в старших класах (9-10). Кількість учасників: до 20 осіб.

Основні етапи моделі соціальної адаптації дітей сиріт:

1. **Діагностичний етап.** На даному етапі передбачається виявлення найбільш типових труднощів, які виникають в процес адаптації даної категорії дітей до самостійного життя.

2. **Організаційно-діяльний етап** полягає в розробці програми з урахуванням отриманих результатів вивчення діагностичного етапу та проведенні системи занять за програмою соціальної адаптації.

Цей етап складається з декількох блоків:

Блок I. Особистісний блок. Мета – формування життєздатної особистості, що володіє достатніми внутрішніми ресурсами для успішної взаємодії в соціумі.

Блок II. Професійно-зорієнтований блок. Мета – формування у дітей-сиріт стійкої орієнтації на трудовий образ життя та здійснення допомоги у визначенні усвідомленого вибору професії.

Блок III. Комунікативний блок. Мета – формування навичок спілкування, вміння слухати, чути, приходити до компромісів, висловлювати свою точку зору, відстоювати і аргументувати свою позицію.

Блок IV. Блок соціальної активності. Мета – сприяти успішній взаємодії дітей-сиріт у різних соціальних ситуаціях, постановці та досягненню ними поставлених цілей і побудови розумних відносин в суспільстві.

Блок V. Сімейний блок. Мета – сприяти розвитку сімейної орієнтації, усвідомленню своєї статевої приналежності, формуванню адекватного образу чоловіка та жінки.

3. **Підсумковий етап.** Полягає у спільному аналізі результатів впровадження експериментальної моделі соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень; виявленню змін, які відбулися з дітьми-сиротами обраної категорії під час реалізації програми; психолого-педагогічному аналізі результативності програми в цілому; визначення перспектив реалізації цієї програми надалі.

Очікувані результати впровадження експериментальної моделі соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень:

Реалізація експериментальної моделі соціальної адаптації дозволить сформувати навички, які необхідні для подальшого успішного самостійного життя дітей-сиріт:

1. У вихованців сформується життєздатна особистість, яка володітиме достатніми внутрішніми ресурсами для успішної взаємодії в соціумі.

2. У дітей-сиріт будуть сформовані навички спілкування та взаємовідносин з друзями та в суспільстві.

3. У обраної категорії дітей сформується стійка орієнтація на трудовий спосіб життя, а також вони зможуть прийти до усвідомленого вибору майбутньої професії.

4. Діти-сироти навчатися успішно взаємодіяти в різних соціальних ситуаціях, ставити і досягати поставлені цілі.

5. У вихованців сформуються статево-рольові установки, а також уявлення про свою майбутню сім'ю.

Схема експериментальної моделі соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень представлено на діаграмі (рис. 3.1).

За результатами експериментальної моделі розроблено Програму соціальної адаптації.

Для досягнення очікуваного результату та формування певних навичок та умінь у Програмі з соціальної адаптації дітей-сиріт та дітей, що залишилися без піклування батьків, з легким ступенем інтелектуальних порушень представлені практичні методи навчання у вигляді групових вправ.

Для дітей необхідна робота в парах. Усіх дітей необхідно розбити на пари. Один з партнерів отримує картку з описом поведінки, яку він повинен демонструвати (одна з ознак поганого слухання). Інший партнер, не знаючи

про зміст інструкції першого, починає розповідати про якусь цікаву подію зі свого життя або говорити на одну з перерахованих тем упродовж певного часу.

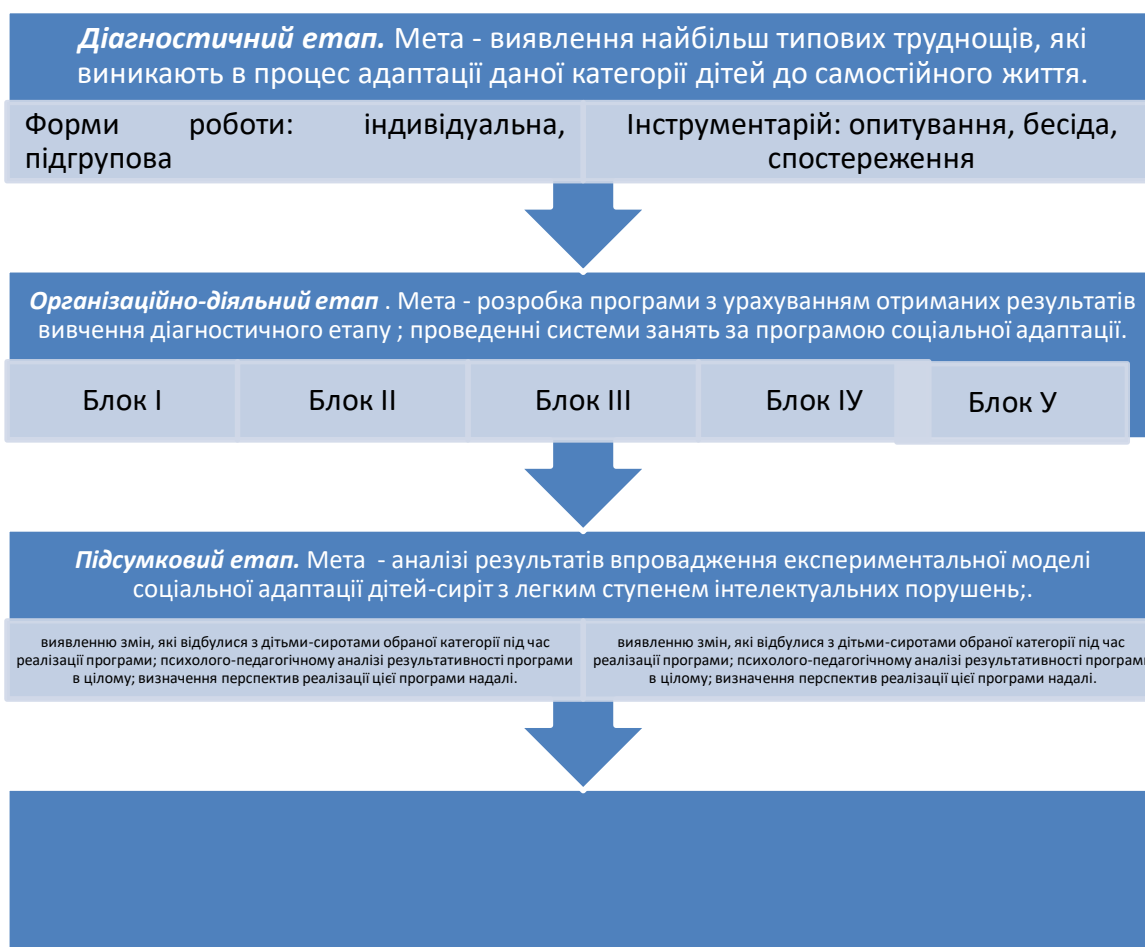

Рис. 3.1. Експериментальна модель соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень

За результатами експериментальної моделі соціальної адаптації обраної категорії дітей було розроблено Програму соціальної адаптації дітей-сиріт 16-18 років, розраховану на учнів 9 – 10 класів. Зміст Програми подано в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1.

Зміст Програми соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень 16-18 років

Блок I. Особистісний блок.

Мета – формування життєздатної особистості, що володіє достатніми внутрішніми ресурсами для успішної взаємодії в соціумі

Завдання:

1. Формування згуртованості групи.
2. Формування інтересу та мотивації до відвідування подальших занять.
3. Формування прагнення самопізнання, занурення у свій внутрішній світ та орієнтація у ньому.
4. Знайомство з рисами особистості – первинними та вторинними здібностями.
5. Формування можливостей розпізнавати власні особисті якості та якості інших людей.

<i>№ заняття</i>	<i>Змістове наповнення блоку</i>
1	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вступна бесіда (знайомство; обговорення та прийняття правил роботи; складання розповіді, в чому полягатиме робота і приділити увагу мотивації учасників). 2. Вправа «Назви своє ім'я»: розповісти підліткам про особистісні якості під назвою Довіра і терпіння. 3. Обговорення даних якостей у групі. 4. Вправа «Дружня рука» 5. Вправа «Ніхто не знає» 6. Зворотній зв'язок. 7. Проводиться бесіда на теми: Чи змінилося щось за час заняття, що пройшло? Дізналися щось нове про себе та своїх товаришів? Що сподобалося? Що видалося важким?
2	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вправа «Настрій». 2. Вправа «Гарно чи погано?». 3. Розповідь про особистісну якість під назвою чесність/прямота і ввічливість/повага. 4. Обговорення цих якостей групою. 5. Вправа «Місто брехунів і місто чесних» 6. Вправа «Займи стілець» 7. Розповідь притчі «Причина для подяки» та її обговорення в середині групи. 8. Вправа «Хто я?» 9. Зворотній зв'язок. 10. Вправа «Підбиття підсумків»
3	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вправа «Плутанина» 2. Вправа «Чарівна рука» 3. Розповідь про особистісну якість під назвою охайність 4. Обговорення учасниками групи даної якості.

	<p>5. Вправа «Моя охайність»</p> <p>6. Вправа «Забруднитися з задоволенням»</p> <p>7. Бесіда для розширення уявлень про пристойність проявів різних сторін особистісної якості охайність.</p> <p>8. Вправа «Чарівна рука – 2»</p> <p>9. Зворотній зв'язок</p> <p>10. Вправа «Клубок»</p>
4	<p>1. Вправа «Любове місце»</p> <p>2. Розповідь притчі «Про ворона і Павлина» та її обговорення в середині групи.</p> <p>3. Розповідь про особистісну якість під назвою слухняність – самостійність.</p> <p>4. Обговорення учасниками групи даної якості (Підбиття підсумків заняття, проходження I блоку)</p> <p>5. Вправа «Клубок»</p>
<p>Блок II. Професійно-орієнтований блок</p> <p><i>Мета</i> – формування у дітей-сиріт стійкої орієнтації на трудовий спосіб життя та здійснення допомоги у визначенні усвідомленого вибору професії</p>	
<p>Завдання:</p> <p>1. Працювати з вихованцями у напрямі професійного визначення (коло професій з навчальної дисципліни трудова підготовка, ознайомлення з альтернативними професіями за межами закладу освіти).</p> <p>2. Формування почуття відповідальності у підлітків за своє майбутнє.</p> <p>3. Формування усвідомленого професійного вибору дітей-сиріт адекватного їх здібностям та стану здоров'я.</p> <p>4. Допомога в усвідомленні труднощів у досягненні професійних цілей і пошуку шляхів їх подолання.</p> <p>5. Визначення кола вмінь та навичок необхідних для опанування тієї чи іншої професії.</p>	
№ заняття	Змістове наповнення блоку
5	<p>1. Професійне просвітництво учнів: курс бесід щодо вибору професій, вимог до її опанування.</p> <p>2. Попередня теоретична і практична підготовка учнів до роботи в обраній області: екскурсії на установи, фільми, професійно-зорієнтовані заходи.</p> <p>3. Контрольні заходи (тестові завдання про обізнаність з тієї чи іншої професії).</p> <p>4. Вивчення учнів з метою профорієнтації: заходи на</p>

	виявлення професійних якостей.
6	<ol style="list-style-type: none"> 1. Консультування з метою визначення професійної спрямованості: які поширені помилки найчастіше зустрічаються під час вибору професії. 2. Шкала самоповаги Розенберга. 3. Методика «Лінія життя». 4. Методика дослідження самооцінки (В. Щур, С. Якобсон). 5. Розробка пам'ятки з працевлаштування.
7	<ol style="list-style-type: none"> 1. Постконсультаційний контроль. 2. Професійний відбір (підбір). 3. Привітальна розминка 4. Дискусійний клуб: «Як зробити свій вибір у професії і досягти успіху». 5. Зустрічі з цікавими людьми, фахівцями своєї справи. 6. Зворотній зв'язок
8	<ol style="list-style-type: none"> 1. Професійна адаптація. 2. Анкета «Поінформованість майбутньої професії» 3. Курс бесід на тему «Здоров'я та вибір професії» 4. Зустрічі «Підбиття підсумків»
Блок III. Комунікативний блок	
<i>Мета</i> – формування навичок спілкування, вміння слухати, чути, приходити до єдиної думки, шукати компроміси, висловлювати свою точку зору, відстоювати та аргументувати особисту позицію.	
<i>Завдання:</i>	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Розвивати комунікативні навички. 2. Розвивати вміння взаємодіяти в групі однолітків. 3. Формування навичок ділового спілкування. 	
№ заняття	Змістове наповнення блоку
9	<ol style="list-style-type: none"> 1. Формування позитивного настрою: «Рукоштовання наосліп». 2. Зняття напруги, поєднання групи: рольові ігри «Налагодження контактів». 3. Формування навичок самоконтролю та саморегуляції під час групової взаємодії: рольові ігри «Зворотній зв'язок».
10	<ol style="list-style-type: none"> 1. Розвиток навичок колективного спілкування: лекція з обговоренням на тему: «Активне слухання». 2. Гра-діалог «Чи вмієте ви слухати». 3. Рольові ігри «Розібратися в проблемі з використанням трьох прийомів» активного слухання. 4. Рольові ігри «Діалог».
11	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вправляння в невербальному спілкуванні. 2. Рольова гра «Настрій». 3. Рольова гра «Невербальне спілкування».

	4. Вправи «Загальна увага».
Блок IV. Блок соціальної активності	
<i>Мета</i> – сприяти успішній взаємодії дітей-сиріт в різних соціальних ситуаціях, постановки та досягненню ними поставленої мети та побудови адекватних відносин в суспільстві.	
<i>Завдання:</i>	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Знайомство з соціальними інститутами та соціальними ролями. 2. Опанування соціальними навичками та вміннями. 3. Формування мотивації до здібності саморозвитку. 	
№ заняття	Змістове наповнення блоку
12	<ol style="list-style-type: none"> 1. Курс бесід «Соціальні навички, рівень їх розвитку». 2. Спілкування на тему відносин людини з оточуючим світом. 3. Рольова гра «Я і світ навколо мене».
13	<ol style="list-style-type: none"> 1. Рольова гра «Настрій». 2. Курс бесід про особисті документи: паспорт, ідентифікаційний код, трудову книжку тощо. 3. Соціальні ролі в суспільстві (курс бесід, рольових ігор).
14	<ol style="list-style-type: none"> 1. Опанування знаннями в галузі соціальних інститутів. 2. Знайомство з мережею соціальних установ, їх функціями. 3. Рольові ігри «Відвідування організацій з певною метою».
Блок V. Сімейний блок	
<i>Мета</i> – сприяти розвитку розуміння явища сім'ї, усвідомленню своєї статевої приналежності, формування адекватного образу чоловіка та жінки; опанування ролей в межах сім'ї.	
<i>Завдання:</i>	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Формування уявлення про майбутню сім'ю, установок на сімейні ролі. 2. Побудова відносин з протилежним полом, вибір майбутнього партнера. 	
<i>Заходи:</i>	
<i>Бесіди</i> - проведення таких заходів здійснюється класними керівниками, вихователями, медичними працівниками.	
<i>Лекторії</i> («гігієна статі»). Проведення таких заходів здійснюється медичними працівниками.	
<i>Диспути</i> – робота проводиться класним керівником, вихователем.	
<i>Рольові ігри</i> (із залученням психологічних служби закладу освіти, медичних працівників).	
Творча діяльність підлітків.	
№ заняття	Змістове наповнення блоку
15	1. Ідентифікація підлітків відповідно до своєї статі.

	<p>2. Формування уявлень підлітків про свою і протилежну стать.</p> <p>3. Формування уявлень про основні правила гігієни.</p> <p>4. Формування форм поведінки відповідно до статі підлітків.</p> <p>5. Розширити уявлення підлітка про природу кохання; формувати позитивну моральну оцінку таких якостей, як цнотливість, вірність, самовідданість, честь, моральна та моральна чистота; виховувати негативне ставлення до розбещеності, вседозволеності, вульгарності.</p> <p>6. Формування відчуття «Я-чоловік» і «Я-Жінка». Усвідомлення єдності та протилежності чоловічого і жіночого начал, їх проявів та призначення, розвиток мужності та жіночності; взаємодії.</p>
16	<p>1. Бесіда про попередній досвід.</p> <p>2. Рольова гра «Щаслива подія».</p> <p>3. Курс лекцій «Генеалогічне древо».</p> <p>4. Дискусійний клуб «З чого зроблені дівчатка та хлопчики».</p>
17	<p>1. Курс зустрічей «Запитання – відповіді»</p> <p>2. Робота зі схемами «Функції сім'ї».</p> <p>3. Рольові ігри «Пограємо в сім'ю».</p>

Відповідно до експериментальної моделі соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень, Програма соціальної адаптації була впроваджена в роботу учнів 9-х і 10- класів. Блочна система побудови програми дозволила паралельне впровадження блоків, їх зміну та одночасне опрацювання.

Результати впровадження Програми будуть подані в наступному підрозділі.

3.2. Результати експериментальної перевірки формувального етапу дослідження

На формувальному етапі дослідження нами був проведений навчально-педагогічний експеримент щодо впровадження Програми соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень.

Емпіричне дослідження тривало впродовж лютого - травня місяців. Навчально-експериментальною роботою були охоплені учні як 9-х так і 10-х класів, які були задіяні на констатувальному етапі дослідження. Дослідження проводилося в КЗ Сумської обласної ради «Ульяновська спеціальна школа». Учні, які приймали участь на констатувальному етапі дослідження у кількості 16 осіб було поділено на контрольну групу (КГ) та експериментальну групу (ЕГ). До КГ увійшли учнів 9-х класів у кількості 4-х осіб і учні 10-х класів – у кількості 4-х осіб. До ЕГ також увійшли учні 9-х і 10-х класів загальною кількістю 8 осіб. Контингент дітей-сиріт задіяних на формуальному етапі дослідження представлений в таблиці (таблиця 3.2).

Таблиця 3.2

**Контингент респондентів задіяних
на формуальному етапі дослідження**

Клас	КГ	ЕГ
<i>Учні 9-х класів</i>	4 – 50 %	4 – 50%
	8	
<i>Учні 10-х класів</i>	4 – 50 %	4 – 50 %
	8	
<i>Загальна кількість</i>	16	

Всі респонденти задіяні в експериментальному дослідженні мали статус дитини-сироти.

Мета формуального етапу дослідження – експериментально впровадити модель соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень, перевірити її ефективність.

Завдання дослідження:

1. Розробити, обґрунтувати модель соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень.
2. Відповідно до моделі розробити та обґрунтувати Програму соціальної адаптації зазначеної категорії дітей.

3. Експериментально перевірити ефективність Програми соціальної адаптації дітей-сиріт 16-18 років.

4. Здійснити опрацювання результатів впровадження експериментальної Програми соціальної адаптації.

За результатами проведеного дослідження було отримано наступні результати.

За навчальним критерієм, було виявлено наступний *навчальний статус* респондентів.

У школі інтернаті серед учнів 9-10 класів, які було задіяні в ЕГ і КГ за навчальним статусом показники залишилися незмінними: з 16 чоловік тільки 29 % навчаються добре, встигають з предметів, відвідують заняття без попусків. Діти цієї групи за результатами дослідження отримали 3 бали, які відповідають достатньому рівню сформованості цього критерію. Учні, які навчаються з певними труднощами, не завжди справляються з програмовими вимогами, іноді пропускають заняття, головним чином навчаються при наявному постійному зовнішньому контролі 56 % осіб. Цим учням, відповідно до методики дослідження присвоєно 2 бали. Одночасно, в закладі є учні, які вчаться погано, не виконують програмові вимоги, постійно пропускають заняття, навчаються тільки при постійному зовнішньому контролі, який здебільше ігнорують. Усього серед 9-10 класів таких учнів виявлено 15% респондентів.

На діаграмі (рис. 3.1.) подано результати вивчення навчального критерію, який віддзеркалюється за показником навчального статусу респондентів. Треба зазначити, що рівень сформованості цього критерію визначався за середнім балом результатів проведення опитувальника *«Визначення рівня розвитку соціальних навичок»*.

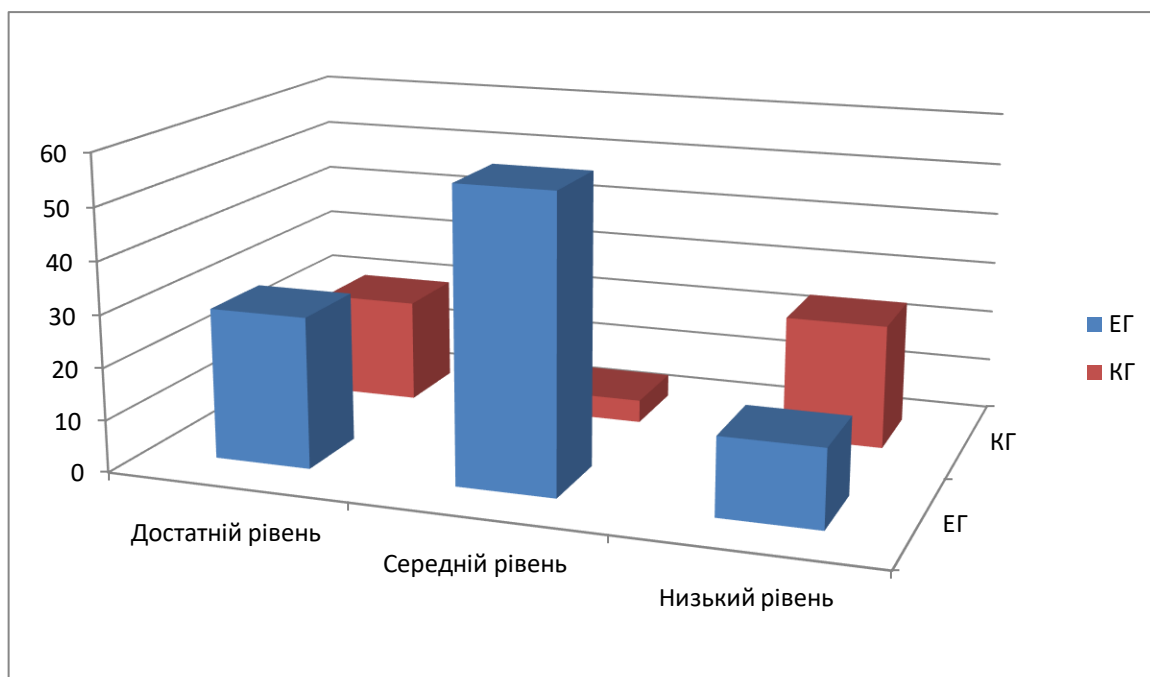

Рис. 3.1. Результати формувального етапу дослідження за навчальним критерієм в КГ та ЕГ (у %)

За результатами вивчення *побутового критерії* було отримано наступні результати. За результатами вивчення побутової адаптації, а саме за показником *стан помешкання, особистий вигляд* показало, що серед дітей-сиріт 9-10 класів ЕГ житлоплощу (кімнати) тримають у чистоті, стежать за своїм зовнішнім виглядом, помешкання утримують в чистоті, без нагадувань чи перевірок роблять постійні прибирання; особистий вигляд відповідає санітарно-гігієнічним вимогам – 42 % учнів. Ці діти в середньому отримали 3 бали, відповідно до опитування як самих респондентів так і вихователів, які з ними працюють. Стежать за чистотою та порядком за сприяння зовнішнього контролю – 46 % учнів (їм присвоєно кожному по 2 бали). Доглядають за кімнатою і собою тільки при постійному контролі, нагадуванні та зауваженнях – 12 % опитаних у даній вибірці. Ці діти отримали по 1 бал.

Серед дітей-сиріт 9-10 класів КГ житлоплощу (кімнати) тримають у чистоті, стежать за своїм зовнішнім виглядом, помешкання утримують в чистоті, без нагадувань чи перевірок роблять постійні прибирання; особистий вигляд відповідає санітарно-гігієнічним вимогам – 26 % учнів. Ці діти в

середньому отримали 3 бали, відповідно до опитування як самих респондентів так і вихователів, які з ними працюють. Стежать за чистотою та порядком за сприяння зовнішнього контролю – 48 % учнів (їм присвоєно кожному по 2 бали). Доглядають за кімнатою і собою тільки при постійному контролі, нагадуванні та зауваженнях – 26 % опитаних у даній вибірці. Ці діти отримали по 1 бал.

Результати за показником стану помешкання, особистого вигляду представлені на діаграмі (рис. 3.2).

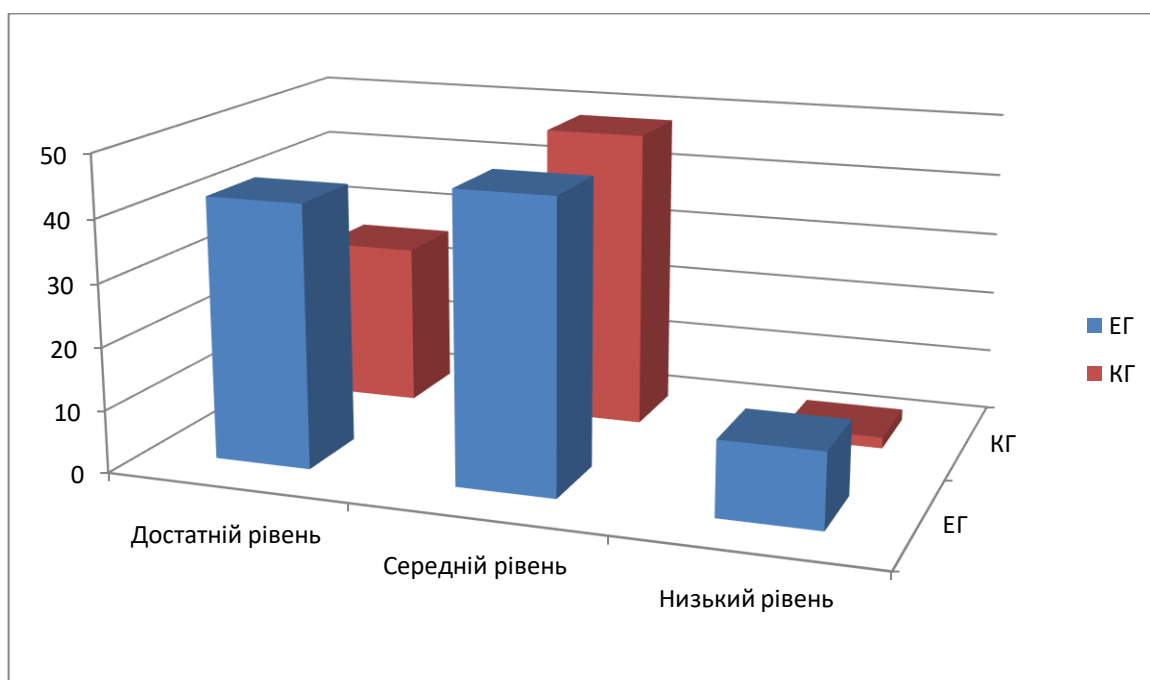

Рис. 3.2. Результати дослідження побутового критерію на формувальному етапі дослідження (у %)

За показником *відношення до матеріальних цінностей* побутового критерію було виявлено наступні результати. Серед респондентів EG здатні самостійно розподіляти кошти, покупати необхідні речі, цінувати особисте майно було виявлено 35 % дітей; 38 % розподіляють кошти при зовнішньому сприянні. На жаль 27 % дітей які не бережуть свою власність, абсолютно не здатні самостійно розподіляти кошти, витрачають гроші на захоплення, не дбаючи про завтрашній день, не бережуть свою власність.

Серед респондентів KG було отримано нижчі показники: дітей здатних самостійно розподіляти кошти, покупати необхідні речі, цінувати особисте

майно було виявлено 20 % дітей; 44 % розподіляють кошти при зовнішньому сприянні. На жаль 36 % дітей які не бережуть свою власність, абсолютно не здатні самостійно розподіляти кошти, витрачають гроші на захоплення, не дбаючи про завтрашній день, не бережуть свою власність.

Результати побутового критерію за показником відношення до матеріальних цінностей подано на діаграмі (рис. 3.3).

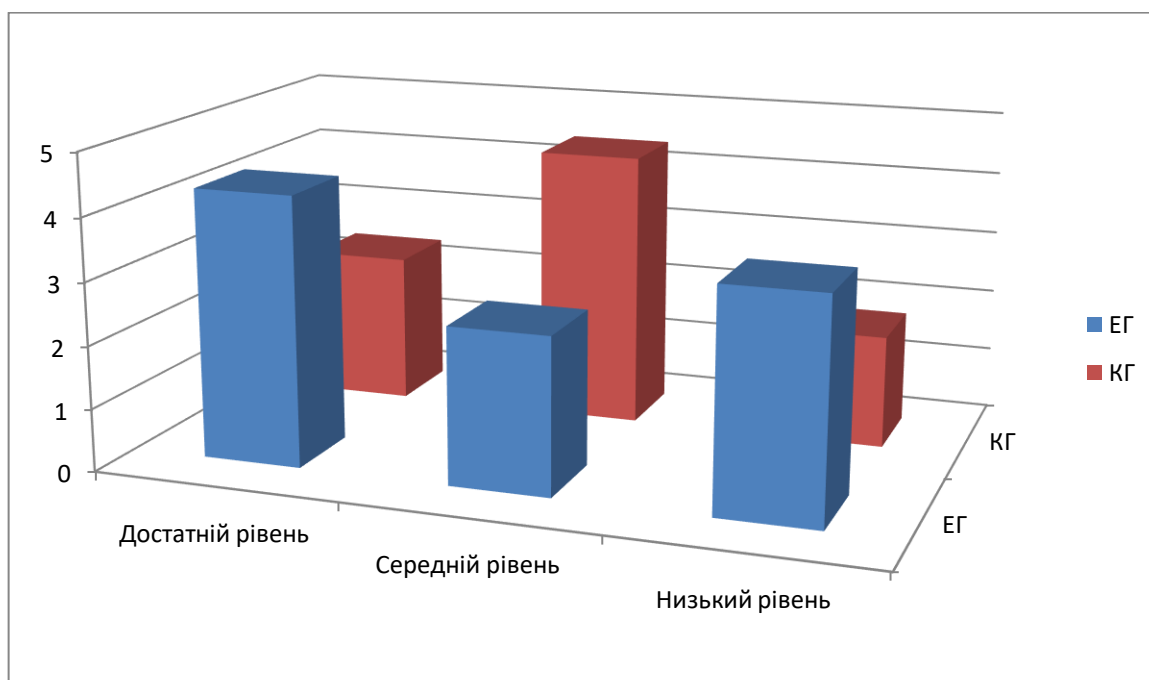

Рис. 3.3. Результати вивчення побутового критерію на формуальному етапі дослідження (у %)

Наступним напрямком проведеного вивчення, аналогічно констатувальному етапу дослідження, було виявлення особливостей **соціально-психологічний критерію**.

За показником *стосунки з оточуючими (родичами, знайомими, співмешканцями)* було з'ясовано, що у 32 % респондентів EG гарні, позитивні стосунки з оточуючими: родичами, знайомими, співмешканцями, конфліктні ситуації між ними майже відсутні або виникають дуже рідко і вичерпуються відносно швидко. Ці діти цінують ті відносини які в них склалися. У 42 % респондентів нестійкі стосунки з оточуючими: переважають конфліктні ситуації, дітям важко за особистої ініціативи їх вирішити, стосункам

характерні затяжні конфліктні ситуації. 26 % респондентів продовжують постійно конфліктувати з оточуючими: родичами, знайомими, співмешканцями.

Серед респондентів КГ було отримано наступні результати: у 28 % респондентів КГ гарні, позитивні стосунки з оточуючими: родичами, знайомими, співмешканцями, конфліктні ситуації між ними майже відсутні або виникають дуже рідко і вичерпуються відносно швидко. Ці діти цінують ті відносини які в них склалися. У 42 % респондентів нестійкі стосунки з оточуючими: переважають конфліктні ситуації, дітям важко за особистої ініціативи їх вирішити, стосункам характерні затяжні конфліктні ситуації. 30 % респондентів продовжують постійно конфліктувати з оточуючими: родичами, знайомими, співмешканцями.

Результати вивчення стосунків з оточуючими дітей-сиріт КГ та ЕГ подано на діаграмі (рис. 3.4).

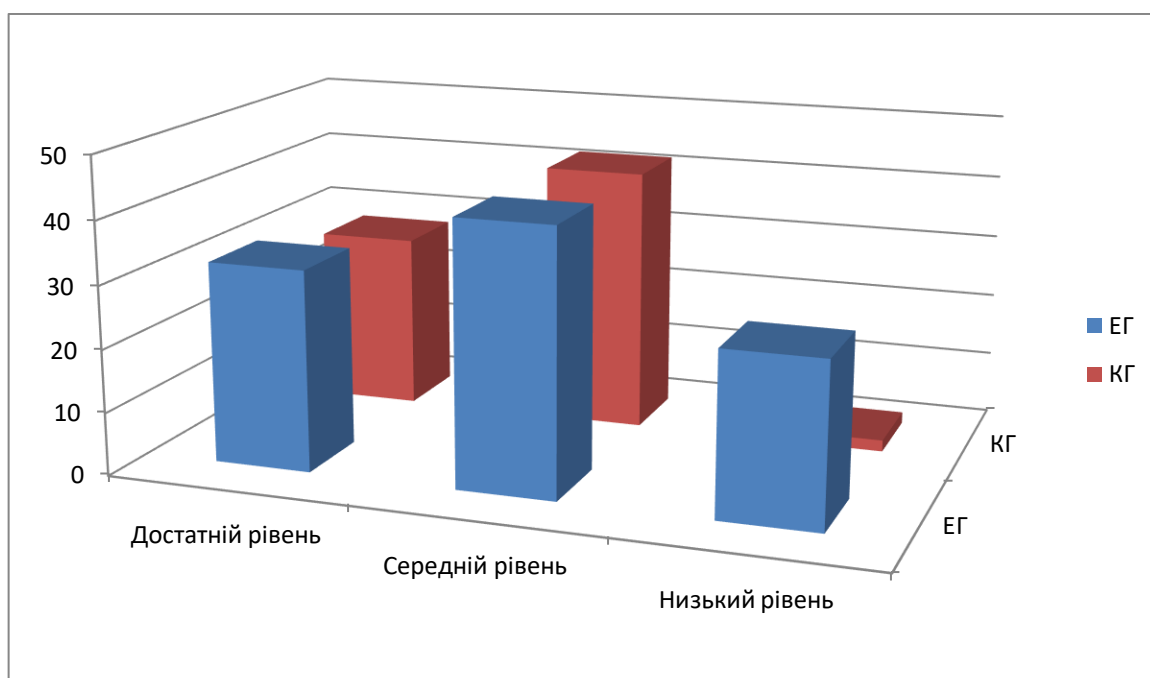

Рис. 3.4. Результати вивчення стосунків з оточуючими дітей-сиріт на формульованому етапі дослідження (у %)

Наступним показником зазначеного соціально-психологічного критерію було вивчення *особливостей спілкування з педагогами*. Під час проведеного дослідження було виявлено кореляційний зв'язок цього

показника з показником навчального критерію – навчальний статус дитини-сироти. Серед респондентів ЕГ було виявлено 40 % учнів, яких педагоги хвалять, зауваження відсутні (у порівнянні – 29 % учнів які мають гарні навчальні досягнення). 50 % дітей мають напружені відносини з педагогами, систематичні конфліктні ситуації пов'язані як з навчальною діяльністю так і ситуації які до навчальної діяльності відносин не мають. (У порівнянні – 56 % дітей мають постійні труднощі в опануванні змістом навчального матеріалу). 10 % учнів ЕГ мають негативні відносини з педагогами, які не можуть знайти спільну мову з цією групою дітей (у порівнянні – 15 % не опановують програмовими вимогами).

Серед респондентів КГ було виявлено 26 % учнів, яких педагоги хвалять, зауваження відсутні (у порівнянні – 29 % учнів які мають гарні навчальні досягнення). 48 % дітей мають напружені відносини з педагогами, систематичні конфліктні ситуації пов'язані як з навчальною діяльністю так і ситуації які до навчальної діяльності відносин не мають. (У порівнянні – 56 % дітей мають постійні труднощі в опануванні змістом навчального матеріалу). 26 % учнів КГ мають негативні відносини з педагогами, які не можуть знайти спільну мову з цією групою дітей (у порівнянні – 15 % не опановують програмовими вимогами).

Результати вивчення показника особливостей спілкування з педагогами подані на діаграмі (рис. 3.5).

Наступним показником соціально-психологічного критерію було вивчення *взаємовідносини з друзями (знайомими)*. Було з'ясовано, що 45 % дітей-сиріт ЕГ мають обране коло друзів і знайомих, ці діти недовірливо ставляться до оточуючих, тому обмежено коло людей вважають своїми друзями (знайомими). 40 % респондентів майже кожному випадкову людину вважають своїми знайомими, якщо стосунки з цією людиною тримаються певний час вони потрапляють у статус друзів. 15 % респондентів без розбірливо ставляться до оточуючих, навіть незнайомих людей, яких бачили обмежену кількість раз, вважають своїми знайомими.

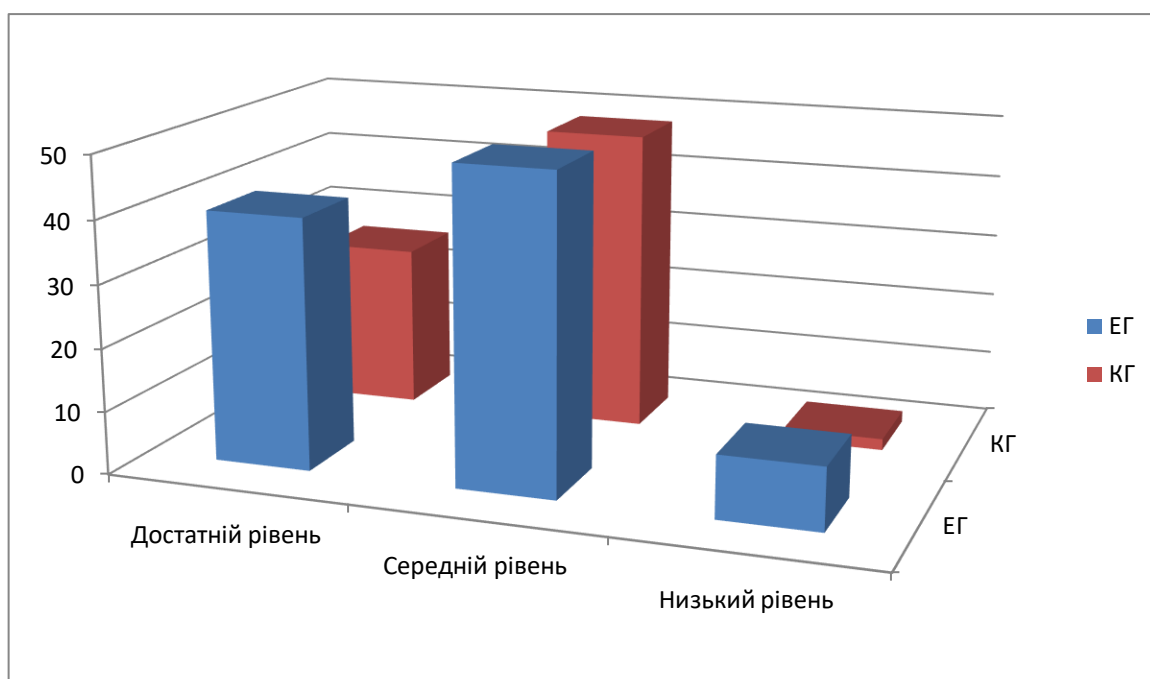

Рис. 3.5. Результати вивчення відносин з педагогами дітей-сиріт на формувальному етапі дослідження (у %)

Серед дітей-сиріт КГ було виявлено, що 15 % дітей-сиріт EG мають обране коло друзів і знайомих, ці діти недовірливо ставляться до оточуючих, тому обмежено коло людей вважають своїми друзями (знайомими). 63 % респондентів майже кожному випадкову людину вважають своїми знайомими, якщо стосунки з цією людиною тримаються певний час вони потрапляють у статус друзів. 22 % респондентів без розбірливо ставляться до оточуючих, навіть незнайомих людей, яких бачили обмежену кількість раз, вважають своїми знайомими.

Результати вивчення за показником взаємовідносини дітей-сиріт з друзями (знайомими) на формувальному етапі дослідження подано на діаграмі (рис. 3.6).

Наступним напрямом проведеного дослідження було вивчення особливостей *близьких відносини (сексуальних контактів)*. Було з'ясовано, що сексуальний досвід відсутній, або мають одного сексуального партнера («любов на все життя») у 45% респондентів. Переважає показник відсутності сексуального досвіду, оскільки здебільше діти знаходяться на закритій території, усі виходи за її межі чітко контролюються педагогами. Відносини

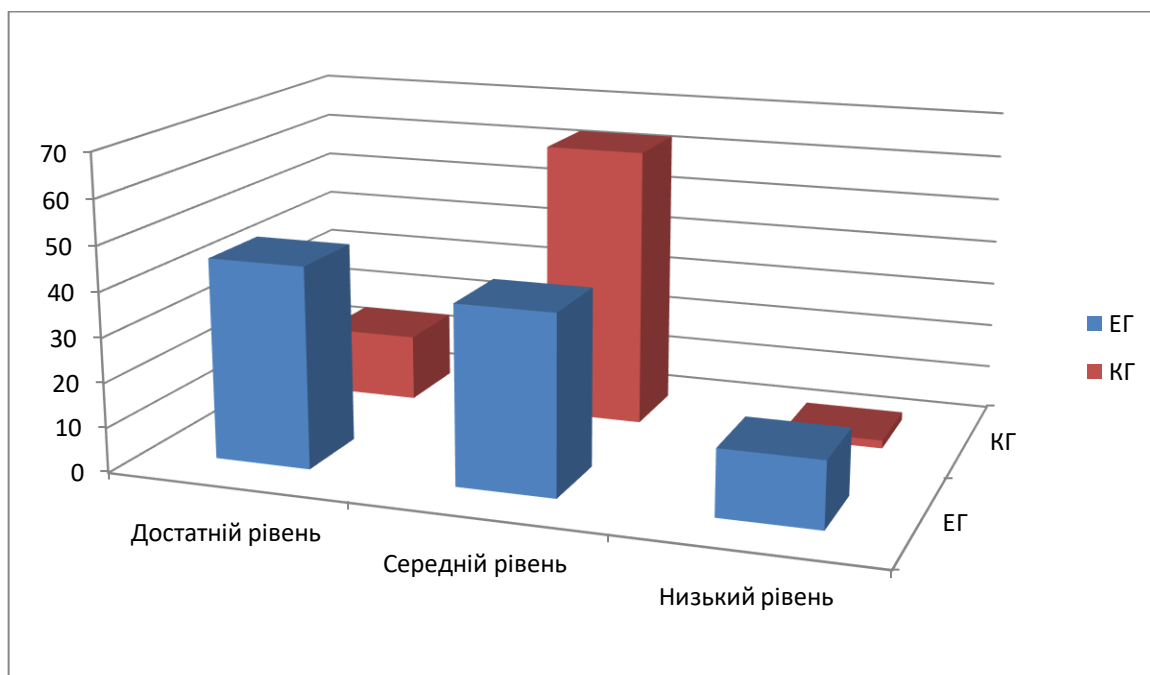

Рис 3.6. Результати вивчення за показником взаємовідносини дітей-сиріт з друзями (знайомими) на формувальному етапі дослідження (у %) в середині колективу також контролюються вихователями. 36 % мають певний сексуальний досвід, кілька сексуальних партнерів, при можливості мали б ще більше. 19 % респондентів, за результатами опитування мають безрозбірливі сексуальні контакти. Результати зазначеного напрямку дослідження представлені на рис. 3.7.

Рис. 3.7. Результати вивчення сексуальних відносин обраної категорії дітей-сиріт на формуальному етапі дослідження (КГ. ЕГ у %)

Наступним етапом вивчення був критерій *соціальної адаптації*. Відповідно до п. 2.1. показниками цього критерію було виокремлено: *законослухняність, наявність шкідливих звичок*. У ході дослідження було з'ясовано, що серед дітей-сиріт повністю законослухняними, з відсутніми шкідливими звичками (мали поодинокий негативний досвід вживання алкоголю чи нікотину) – 33 % дітей. 38 % мали поодинокі адміністративні правопорушення, але у них наявні шкідливі звички, переважно – паління. 29 % дітей-сиріт мають проблеми з законослухняністю, схильні до девіантної поведінки. Результати цього напрямку вивчення представлені на діаграмі (рис. 3.8).

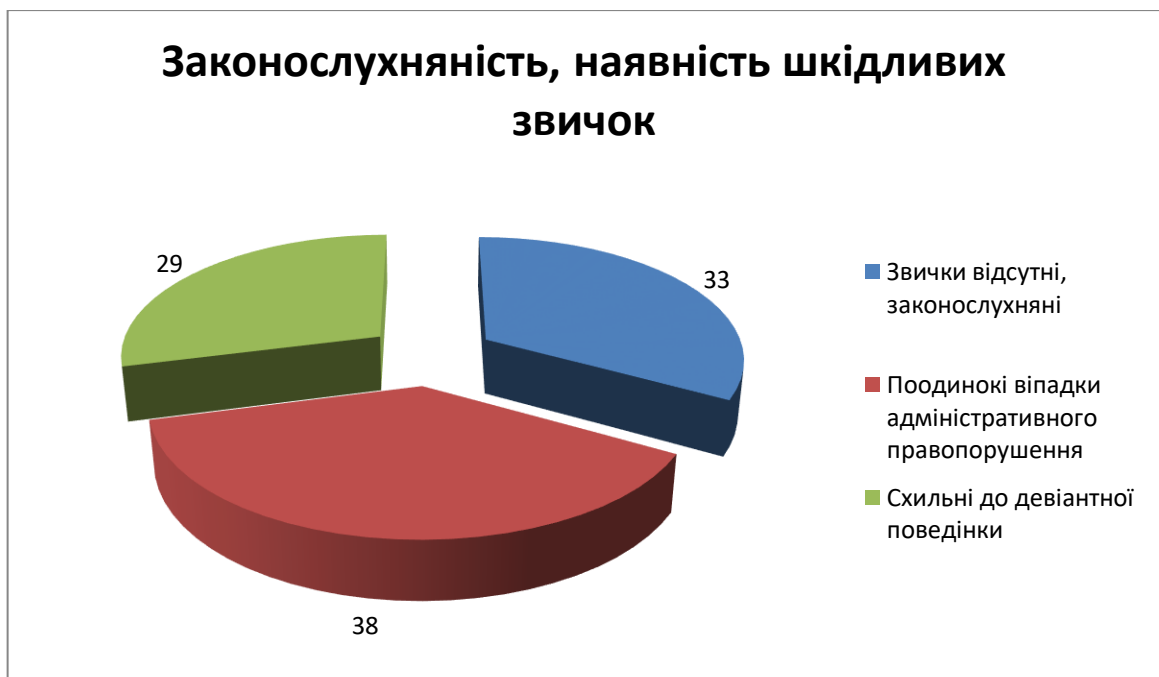

Рис. 3.8. Результати вивчення критерію соціальної адаптації дітей-сиріт ЕГ та КГ на формуальному етапі дослідження (у %)

Наступним показником зазначеного критерію було вивчення *наявності планів на майбутнє*. У ході опитування респондентів ЕГ було з'ясовано, що плани на майбутнє сформовані але ще розмиті; є чітко визначений план покрокового самостійного життя який має наступну траєкторію: отримання професій – працевлаштування – визначення з житлом – створення сім'ї у

45 % респондентів. Плани ситуативні (одружитися, заробити багато грошей, знайти роботу тощо) – у 40 % дітей-сиріт. Плани нереальні (стати начальником, переїхати жити за кордон) мають 15 % підлітків.

У ході опитування респондентів КГ було з'ясовано, що плани на майбутнє сформовані але ще розмиті; є чітко визначений план покрокового самостійного життя який має наступну траєкторію: отримання професій – працевлаштування – визначення з житлом – створення сім'ї у 25 % респондентів. Плани ситуативні (одружитися, заробити багато грошей, знайти роботу тощо) – у 48 % дітей-сиріт. Плани нереальні (стати начальником, переїхати жити за кордон) мають 17 % підлітків. Результати зазначеного напрямку вивчення представлені на діаграмі (рис. 3.9).

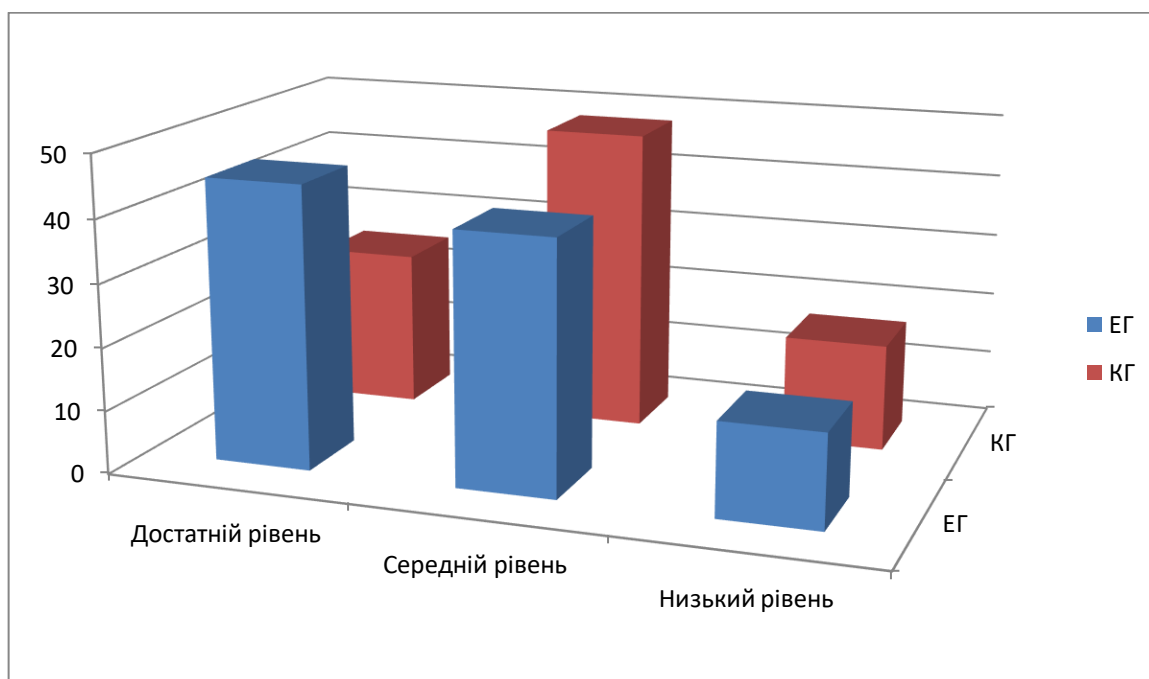

Рис. 3.9. Результати вивчення планів на майбутнє дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень на формульовальному етапі дослідження (у %)

Отже, ефективність соціальної адаптації оцінювалася за 9 показниками які входили до 4-х критеріїв: навчальної, побутової, соціально-психологічної, власне соціальної адаптації. Кожен показник оцінювався в балах від 0 до 3-х, залежно від успішності адаптації.

Загальний критерій адаптованості є середнім арифметичним всіх дев'яти оцінок.

Дослідження показали, що на формувальному етапі дослідження значення в межах від 2,5 до 3-х отримали 48 % підлітків з ЕГ, даний показник відповідає достатньому рівню соціальної адаптації. Середній рівень соціальної адаптації виявлено у 50 % підлітків, низький рівень (проблемна адаптація) виявлена у 12 % учнів ЕГ.

На формувальному етапі дослідження значення в межах від 2,5 до 3-х отримали 38 % підлітків з КГ, даний показник відповідає достатньому рівню соціальної адаптації. Середній рівень соціальної адаптації виявлено у 46 % підлітків, низький рівень (проблемна адаптація) виявлена у 16 % учнів КГ. Порівняльні результати соціальної адаптації обраної категорії дітей на констатувальному та формувальному етапах дослідження представлені на діаграмі (рис. 3.10).

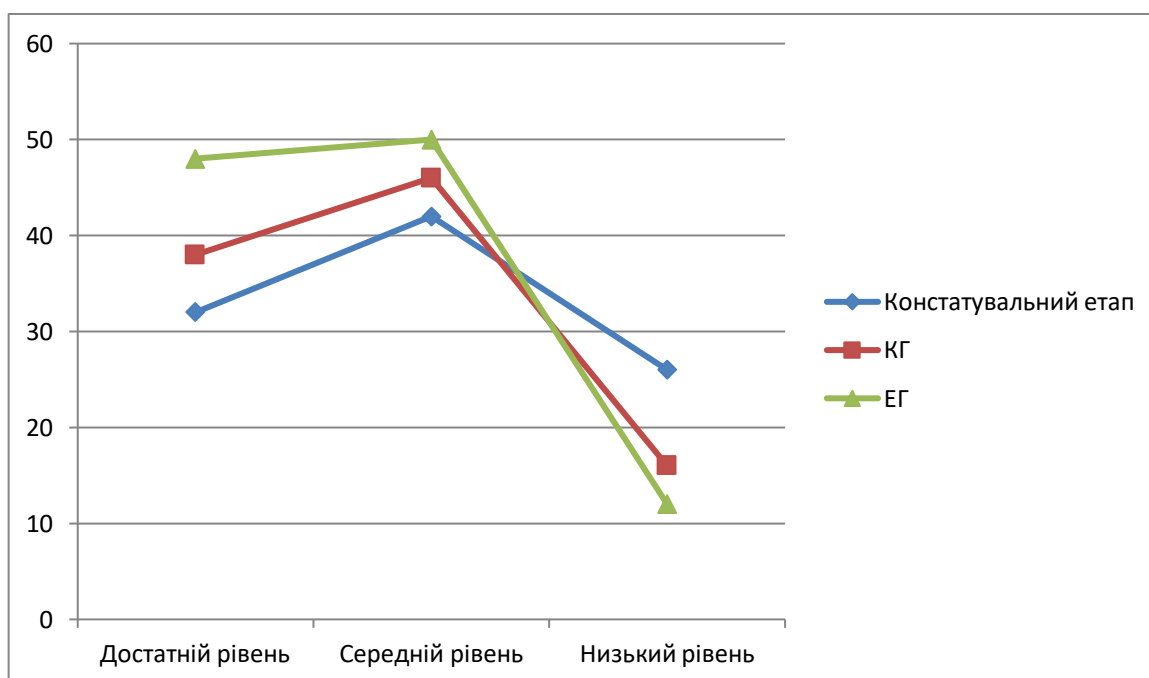

Рис. 3.10. Результати показників соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень на констатувальному та формувальному етапах дослідження (у %)

Експериментальним шляхом було доведено, що впровадження Програми соціальної адаптації для обраної категорії дітей-сиріт, яка була

орієнтована на цілісний підхід до цієї категорії дітей, облік їх інтересів, потреб, ціннісних орієнтацій, на створення суспільних умов, що сприяють мобілізації потенціалу внутрішніх сил особистості для вирішення проблем і труднощів є ефективною.

Висновки до розділу 3

На формувальному етапі дослідження нами було розроблено експериментальну модель соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень 16-18 років.

Мета моделі – визначити та обґрунтувати шляхи підвищення рівня соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень до самостійного життя. Було сформульовано наступні завдання:

1. Формування життєздатної особистості, що володіє достатніми внутрішніми ресурсами для успішної взаємодії в соціумі.
2. Розвиток навичок у дітей-сиріт взаємовідносин та спілкування з друзями та знайомими в суспільстві.
3. Формування у дітей-сиріт стійкої орієнтації на трудовий спосіб життя та здійснення допомоги у визначенні усвідомленого вибору професії.
4. Формування у дітей-сиріт навичок успішної взаємодії в різних соціальних ситуаціях.
5. Розвиток сімейних статево-рольових установок у обраної категорії дітей.

Форми роботи – групові, під групові, індивідуальні. Необхідні ресурси для впровадження моделі. *Матеріальне забезпечення:* приміщення для занять; технічний супровід (комп'ютер, динаміки, проектор, екран); *кадрове забезпечення:* провідні фахівці – соціальні працівники, педагоги закладу освіти, соціальний педагог, психолог. Для ефективного вирішення завдань експериментальної моделі важлива взаємодія всіх фахівців, які будуть задіяні в її реалізації.

Реалізація експериментальної моделі: модель соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень розрахована на впровадження в старших класах (9-10). Кількість учасників: до 20 осіб.

Відповідно до розробленої моделі було обґрунтовано та експериментально перевірено Програму соціальної адаптації обраної категорії дітей-сиріт.

За результатами впровадження експериментальної програми було виявлено, що на формувальному етапі дослідження значення в межах від 2,5 до 3-х балів, що відповідає достатньому рівню сформованості отримали 48 % підлітків з ЕГ, даний показник відповідає достатньому рівню соціальної адаптації. Середній рівень соціальної адаптації виявлено у 50 % підлітків, низький рівень (проблемна адаптація) виявлена у 12 % учнів ЕГ.

Показники соціальної адаптації учасників КГ залишилися незмінними.

ВИСНОВКИ

У ході проведеного дослідження нами було зроблено наступні висновки.

1. В результаті ґрунтовного аналізу загальної та спеціальної педагогічної, психологічної літератури, наукових джерел в галузі соціальної роботи було з'ясовано, що проблема сирітства сьогодні залишається достатньо актуальною для нашої держави. Вона вирішується у двох напрямках: соціальна адаптація та розвиток системи соціального захисту та виховання дітей-сиріт.

Діти-сироти з особливими освітніми потребами – це діти, які залишилися без піклування батьків, у яких є проблеми інтелектуального, емоційного та особистісного розвитку; утруднення професійного самовизначення в період соціальної адаптації, подальшої професійної освіти та працевлаштування; утруднення в самостійній організації побуту та дозвілля, непрактичність; труднощі в орієнтації у системі служб соціальної підтримки; правова некомпетентність; повернення в кризові умови після випуску.

2. Було визначено, що соціальна адаптація як технологія соціальної роботи – це процес взаємодії об'єкта соціальної роботи з соціальним середовищем, а також відображення певного результату соціальної роботи, який може бути критерієм її ефективності. У найвужчому сенсі соціальна адаптація як технологія соціальної роботи – це процес взаємодії суб'єкта з соціальним середовищем, в ході якого узгоджуються вимоги та очікування його учасників, приведення індивідуальної та групової поведінки у відповідність до панівної в даному суспільстві системи норм і цінностей.

3. Під час дослідження було визначено критерії та показники соціальної адаптації дітей-сиріт з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня підліткового віку.

До них було віднесено: *навчальний, побутовий, соціально-психологічний* і, безпосередньо, критерій *соціальної адаптації*.

Ці 4 критерії було поділено на **9 показників**: *навчальний* – навчальний статус дитини-сироти; *побутовий* – стан помешкання, особистий вигляд; відношення до матеріальних цінностей; *соціально-психологічний* – стосунки з оточуючими (родичами, знайомими, співмешканцями); особливості спілкування з педагогами; взаємовідносини з друзями (знайомими); близькі відносини (сексуальні контакти); *соціальна адаптація* – законослухняність, наявність шкідливих звичок; наявність планів на майбутнє.

Кожен показник за визначеними критеріями оцінювався в балах від 0 до 3-х, залежно від відповідей, за результатами спостереження, опитування.

4. Було підбрано методичний інструментарій: методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокіч (з метою виявлення можливих проблеми в організації самостійного життя обраної категорії дітей-сиріт); методика «Вивчення соціалізованості особистості учня» М. Рожкова (призначена для виявлення рівня соціальної адаптації, активності, автономності та моральної вихованості підлітків); опитувальник «Визначення рівня розвитку соціальних навичок»; опитувальник «Вивчення соціальних мереж» (який дозволяє скласти досить повний опис соціальної мережі підлітка і відзначити більш максимально важливі характеристики цієї соціальної мережі).

5. Під час визначення та обґрунтування рівнів соціальної адаптації дітей-сиріт нами було виокремлено дві її основні складові: *соціально-психологічна адаптація* та *соціально-педагогічна адаптація*. Відповідно до показників соціальної адаптації визначених в п. 2.1. можна зазначити, що рівні її розвитку нами було аранжовано на три: низький – від 0 до 1 балу, середній – від 1-го до 2-х балів, достатній – від 2-х до 3-х балів. Кількість балів було визначено за середнім показником суми балів за кожним визначеним критерієм соціальної адаптації.

6. За результатами констатувального етапу дослідження було виявлено, що проблеми з адаптацією (навчальною, побутовою, соціально-

психологічною, соціальною адаптацією) та повну дезадаптацію мають 68 % дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень.

7. У межах формувального етапу дослідження було обґрунтовано, розроблено та експериментально перевірено модель соціальної адаптації обраної категорії дітей-сиріт.

Мета моделі – визначити та обґрунтувати шляхи підвищення рівня соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень до самостійного життя.

8. На основі моделі соціальної адаптації було розроблено та експериментально впроваджено Програму соціальної адаптації обраної категорії дітей-сиріт. І модель, і Програма соціальної адаптації включала основні етапи: *Діагностичний етап*. На даному етапі передбачається виявлення найбільш типових труднощів, які виникають в процес адаптації даної категорії дітей до самостійного життя. *Організаційно-діяльний етап* полягає в розробці програми з урахуванням отриманих результатів вивчення діагностичного етапу та проведенні системи занять за програмою соціальної адаптації.

Цей етап складався з декількох блоків: **Блок I. Особистісний блок.** Мета – формування життєздатної особистості, що володіє достатніми внутрішніми ресурсами для успішної взаємодії в соціумі. **Блок II. Професійно-зорієнтований блок.** Мета – формування у дітей-сиріт стійкої орієнтації на трудовий образ життя та здійснення допомоги у визначенні усвідомленого вибору професії. **Блок III. Комунікативний блок.** Мета – формування навичок спілкування, вміння слухати, чути, приходити до компромісів, висловлювати свою точку зору, відстоювати і аргументувати свою позицію. **Блок IV. Блок соціальної активності.** Мета – сприяти успішній взаємодії дітей-сиріт у різних соціальних ситуаціях, постановці та досягненню ними поставлених цілей і побудови розумних відносин в суспільстві. **Блок V. Сімейний блок.** Мета – сприяти розвитку сімейної

орієнтації, усвідомленню своєї статевої приналежності, формуванню адекватного образу чоловіка та жінки.

Підсумковий етап. Полягає у спільному аналізі результатів впровадження експериментальної моделі соціальної адаптації дітей-сиріт з легким ступенем інтелектуальних порушень; виявленню змін, які відбулися з дітьми-сиротами обраної категорії під час реалізації програми; психолого-педагогічному аналізі результативності програми в цілому; визначення перспектив реалізації цієї програми надалі.

9. За результатами впровадження експериментальної програми було виявлено, що на формувальному етапі дослідження значення в межах від 2,5 до 3-х балів, що відповідає достатньому рівню сформованості отримали 48 % підлітків з ЕГ, даний показник відповідає достатньому рівню соціальної адаптації. Середній рівень соціальної адаптації виявлено у 50 % підлітків, низький рівень (проблемна адаптація) виявлена у 12 % учнів ЕГ.

Перспективу подальшого дослідження ми вбачаємо в удосконаленні змістового наповнення Програми соціальної адаптації обраної категорії дітей-сиріт.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзенберг Б. И., Кузнецов Н. В. Некоторые социальные и медикопедагогические проблемы развития детей-сирот раннего возраста. *Дефектология*, 1990. № 1. С. 76–78.
2. Артюшкіна Л. М. Сирітство в Україні як соціально–педагогічна проблема – (соціально–правовий аспект). Суми : СДПУ, 2002. 268 с.
3. Бандура А. Подростковая агрессия: Изучения влияния воспитания и семейных отношений. М.: Эксмо-Пресс, 2000. 512 с.
4. Баторі–Торці З. І. Особливості життєвої компетентності вихованців інтернатних закладів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Педагогіка. Соціальна робота*. 2005. № 9. С. 14 – 17.
5. Брутман В. Н. Причины социального сиритства. *Соціальна робота*. 1994. №5. С. 11-12.
6. Бурлакова Т. Т. Педагог-исследователь детских домов и учреждений интернатного типа. URL: <http://www.tolstoschool.ru/teach/teach3.htm>.
7. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141. URL :[https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254 %D0 %BA/96- %D0 %B2 %D1 %80](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254_%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80)
8. Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи К. : ЛОГОС. 2010. 74 с.
9. Гаврилов О.В. Особливі діти в закладі і соціальному середовищі. Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2009. 308 с.
10. Галаш М. І. До питання особливостей виховання дітей-сиріт. *Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців: зб. наукових праць* : вип. 9. Т.2. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021. С. 120-126.

11. Галаш М. І. особливості соціальної адаптації дітей-сиріт з інтелектуальними порушеннями легкого ступеня важкості. *Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі : матеріали VII Міжнародної науково-практичної онлайн-конференції* (24 листопада 2021 року, м. Суми). Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2021.

12. Галкіна О. В. Соціальне сирітство як соціально-психологічна і правова проблема в Україні. *Актуальні напрями практичної психології і психотерапії: збірник матеріалів VIII Міжнародної науковопрактичної конференції молодих вчених, студентів та аспірантів (м. Харків, 16 грудня 2020 року)*. С. 48-52.

13. Гусарова, А. Е. Социальная адаптация детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, — воспитанников интернатных учреждений. *Молодой ученый*. 2018. № 22 (208). С. 276-278. URL: <https://moluch.ru/archive/208/51125/> (дата обращения: 28.10.2021).

14. Дементьева И. Ф. Социальная адаптация детей – сирот: проблемы и перспективы в условиях рынка. *Социологические исследования*. 2011. № 9. С. 14-15.

15. Державний комітет статистики України. Веб-сайт. URL :<http://www.msp.gov.ua/news/15560.html> (дата звернення: 12.04.2019).

16. Заверико Н. В. Соціально–педагогічна корекція: розвиток поняття в історичній перспективі. *Вісник Запорізького національного університету*. 2010. № 2 (13). С. 60

17. Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» (Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2005. № 6. ст. 147).

18. Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения: учеб. пособие для вузов. М.: Академия, 2003. 288 с.

19. Колесник І. П., Кравець Н. П. Робота з розумово відсталими дітьми-сиротами : навчальний посібник. К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. 86 с.
20. Колоколова, К. А. Особенности социализации детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей, в детском доме. *Международный студенческий научный вестник*. 2016. № 5-1. С. 57–58.
21. Комарова Н., Пеша І. Методичні рекомендації для соціальних працівників, державних службовців щодо розвитку сімейних форм виховання. Київ : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2006. 92 с.
22. Конвенция ООН О правах ребенка от 20 ноября 1989 года. URL :https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml 5
23. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. Редакція від 21.02.2019 р. № 254к/96-ВР.
24. Лопакова Ю. Б., Рюмина Ю. В. Социально-психологические аспекты адаптации детей, оставшихся без попечения родителей. URL: <https://e-koncept.ru/2016/86542.htm>
25. Лукашевич М. П. Теорія і методи соціальної роботи : навч. посіб. К. : МАУП, 2003. 67 с.
26. Лупектна Е. А. Психология сиротства : тексты лекций по дисциплине по выбору для студентов специальности 1-23 01 04 «Психология». Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2009. 151 с.
27. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей. К.: Видавництво, 1999. 103 с.
28. Миронова С. П. Підготовка вихователів до виховання дітей-сиріт з вадами інтелекту. URL:
29. Миронова С.П. Підготовка вчителів до корекційної роботи в системі освіти дітей з вадами інтелекту: Монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2007. 304 с.

30. Овдина, А. Г. Социально-профессиональная адаптация детей-сирот: проблемы и пути решения. *Профессиональное образование в России и за рубежом*. 2017. № 3 (27). С. 96–103.

31. Овчарова Л.М. Сирітство в Україні як соціальна проблема та шляхи її вирішення. Вісник Приазовського державного технічного університету Reporter of the Priazovskyi State Technical University: зб. наук. праць. ДВНЗ «ПДТУ». Маріуполь, 2019. Вип. 3. С. 45-49.

32. Опитувальник «Визначення рівня розвитку соціальних навичок». http://bezlyudivka-lyceum.edu.kh.ua/Files/downloads/2.2.%D0%94%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82_%D0%B4%D1%82%D0%B5%D0%B9_%D0%B4%D0%BE_%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8.pdf

33. Опитувальник «Вивчення соціальних мереж». http://bezlyudivka-lyceum.edu.kh.ua/Files/downloads/2.2.%D0%94%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%B3%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82_%D0%B4%D1%82%D0%B5%D0%B9_%D0%B4%D0%BE_%D1%88%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B8.pdf

34. Оржеховська В. М. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми, пошуки : навч. посіб. К., 2004. 178 с.

35. Осипова И. И. Социальное сиротство: теоретический анализ и практика Н. Новгород : НИСОЦ, 2009. 208 с.

36. Павлик Н.П. Особливості соціалізації вихованців закладів державного влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Зб. наук. пр. Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І.Огієнка. Серія: соціально-педагогічна. 2009. № 11. С. 67-71.

37. Пеша І. В. Модель соціального експерименту із запровадження інституту прийомної сім'ї в Україні. *Український соціум*. 2004. № 1 (3). С. 106-118
38. Посібник для прийомних батьків та батьків – вихователів. К.: Держсоцслужба, 2006. 104 с.
39. Притулки для неповнолітніх: статус та особливості роботи. К.: НВФ «Студцентр», 2008. 152 с.
40. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 р.№ 2342- IV.URL :<http://vnrda.gov.ua/index.php/sluzhba-u-spravakh-ditei/zakonodavstvo/1754-zakonukrainy-vid-13-01-2005-2342-iv>
41. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей : Закон України від 24.01.1995 р. № 20/95-ВР. URL :<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1315-18> (дата звернення: 12.04.2021)
42. Про проведення експерименту з утворення прийомних сімей в Запорізькій області та затвердження Положення про прийомну сім'ю : Постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 р. № 241. URL :[https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/241-98- %D0 %BF](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/241-98-%D0%BF)
43. Психическое развитие воспитанников детского дома / под ред. И.В. Дубровиной. М. : Педагогика, 1990. 264 с.
44. Раєвська Я.М. Соціально-психологічний супровід соціальних сиріт. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2016. Том. XI: Випуск 14. С. 130-139.
45. Робота з дитиною у прийомній сім'ї. Метод. посіб. К.: Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. 188 с.
46. Рокіч М. Методика «Ціннісні орієнтації». <https://studfile.net/preview/5258514/page:36/>

47. Рожкова М. Методика «Вивчення соціалізованості особистості учня». <https://vseosvita.ua/library/anketuvanna-ucniv-na-temu-monitoring-socializacii-osobistosti-ucna-93634.html>
48. Себанадзе І. О. Соціально–психологічні фактори дезадаптивності та її корекція у підлітків: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. К., 1997. 260 с.
49. Сиротство как социальная проблема: пособие для педагогов. М. : Сфера, 1999. 144 с.
50. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. № 2947- III. URL :http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/info/T022947.html
51. Сіротченко Т. А. Демографічна політика та соціальне сирітство: аналіз та прогноз сучасної ситуації. *Здоров'я дитини*. 2011. № 3 (30). С 23-27.
52. Слепухов М. Закони єдності та взаємозв'язку педагогічних явищ і процесів. *Шлях освіти*. 2002. №4. С. 2—7.
53. Соціальна педагогіка: словник–довідник / за заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. Вінниця: Планер, 2009. 542 с.
54. Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. К., 2009. 120 с.
55. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід: Навч.-метод. посіб. К.: Укр. ін-т соц. досліджень, 2000. 127 с.
56. Супрун М. О., Супрун Д. М. Державна опіка над дітьми-сиротами з особливими потребами (кінець XIX – початок XX сторіччя). *Юридична психологія та педагогіка*. 2009. № 2. С. 40–47.
57. Суходольська Г.С. Соціальне сирітство: історичні аспекти та сутність поняття. *Вісник ЖДТУ*. 2015. № 2 (72). С. 190-196.
58. Терновець О. М. Соціальне сирітство як предмет міждисциплінарного —дослідження. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2012. № 5 (240). Ч. I. С. 61.

59. Терновець О. М. Соціальне сирітство як соціально–педагогічна проблема. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2012. № 3. С. 61-68.
60. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. *Збірник методичних матеріалів*. К.: Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. 188 с.
61. Толстых Н. Н. Дети без семьи (Детский дом: забота и тревоги общества). М. : Педагогика, 1990. 160 с.
62. Федорова Н. Дитячий соціально–реабілітаційний центр – одна із проблем вирішення дитячої безпритульності в Україні. *Християнські цінності: історія і погляд у третє тисячоліття: Зб. наук. записок Національного університету «Острозька академія»*. Острог, 2002. Том VI. С. 427-433.
63. Федорова Н. Чи потрібні нам соціально–реабілітаційні навчальні заклади? *Рідна школа*. 2002. №12 (875). грудень. С. 44-47.
64. Фурманов И. А. Психологические особенности детей, лишенных родительского попечительства. Минск : «ГЕСЕЙ». 1999. 67с.
65. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога. М. : ВЛАДОС, 2008. 272 с.
66. Шевандрин Н. І. Психодіагностика, корекція і розвиток особистості. М. : Сфера, 1998. 156 с.
67. Шибецька В. В. психологічна характеристика розумово відсталих дітей-сиріт першого року життя в умовах дитячого будинку. *Психологія в Україні та за кордоном*. 2015. С. 104-107.
68. Якимчук В. Г. Технологія соціально–педагогічної діяльності. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. К. : Альма–матер, 2008. С. 70-72.
69. Ящук Л.П. Сучасне розуміння соціального сирітства та значення територіальної громади як фактору соціалізації. *Державне управління: теорія та практика*. 2014. №1. С.81-88.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Ціннісні орієнтації» М. Рокича

Обстеження краще проводити індивідуально, але можливо і групове тестування.

Респонденту пред'явлені два списки цінностей (по 18 у кожному), або на аркушах паперу в алфавітному порядку, або на картках. У списках випробуваний присвоює кожній цінності ранговий номер, а картки розкладає по порядку значущості. Остання форма подачі матеріалу дає більш надійні результати.

Спочатку пред'являється набір термінальних, а потім набір інструментальних цінностей.

Інструкція до тесту

"Зараз Вам буде пред'явлений набір з 18 карток з позначенням цінностей. Ваше завдання - розкласти їх по порядку значимості для Вас як принципів, якими Ви керуєтеся у Вашому житті.

Уважно вивчіть таблицю і, вибравши ту цінність, яка для Вас найбільш значима, помістіть її на перше місце. Потім виберіть другу за значимістю цінність і помістіть її слідом за першою. Потім виконайте те ж з усіма рештою цінностями. Найменш важлива залишиться останньою і займе 18 місце.

Розробіть не поспішаючи, вдумливо. Кінцевий результат повинен відбивати Вашу справжню позицію".

Тестовий матеріал

Список А (термінальні цінності):

- активна діяльна життя (повнота та емоційна насиченість життя);
- життєва мудрість (зрілість суджень і здоровий глузд, що досягаються життєвим досвідом);
- здоров'я (фізичне і психічне);
- цікава робота;
- краса природи і мистецтва (переживання прекрасного в природі і в мистецтві);
- любов (духовна і фізична близькість з коханою людиною);
- матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів);
- наявність хороших і вірних друзів;
- суспільне покликання (повага оточуючих, колективу, товаришів по роботі);

пізнання (можливість розширення своєї освіти, кругозору, загальної культури, інтелектуальне розвиток);

продуктивна життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил і здібностей);

розвиток (робота над собою, постійне фізичне і духовне вдосконалення);

розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків)

свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках)

щасливе сімейне життя

щастя інших (добробут, розвиток і вдосконалення інших людей, всього народу, людства в цілому)

творчість (можливість творчої діяльності)

впевненість у собі (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч; сумнівів).

Список Б (інструментальні цінності):

акуратність (охайність), вміння тримати в порядку речі, порядок у справах;

вихованість (гарні манери);

високі запити (високі вимоги до життя і високі домагання);

життєрадісність (почуття гумору);

старанність (дисциплінованість);

незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче);

непримиренність до недоліків у собі та інших;

освіченість (широта знань, висока загальна культура);

відповідальність (почуття боргу, вміння тримати своє слово);

раціоналізм (вміння тверезо і логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення);

самоконтроль (стриманість, самодисципліна);

сміливість у отстаюваннях своєї думки, поглядів;

тверда воля (вміння настояти на своєму, не відступати перед труднощами)

терпимість (до поглядів і думок інших, вміння прощати іншим їхні помилки та омани)

широта поглядів (вміння зрозуміти чужу точку зору, поважати інші смаки, звичаї, звички)

чесність (правдивість, щирість)

ефективність у справах (працьовитість, продуктивність у роботі)

чуйність (дбайливість)

Інтерпретація результатів тесту

Аналізуючи ієрархію цінностей, слід звернути увагу на їх угруповання випробуваним у змістовні блоки по різних підставах. Так, наприклад, виділяються "конкретні" і "абстрактні" цінності, цінності професійної самореалізації й особистого життя і т. д. Інструментальні цінності можуть групуватися в етичні цінності, цінності спілкування, цінності справи; індивідуалістичні і конформістські цінності, альтруїстичні цінності; цінності самоствердження і цінності прийняття інших і т. д. Це далеко не всі можливості суб'єктивного структурування системи ціннісних орієнтацій. Психолог повинен спробувати вловити індивідуальну закономірність.

Якщо не вдається виявити жодної закономірності, можна припустити несформованість у респондента системи цінностей або навіть нещирість відповідей.

Додаток Б

Методика «Вивчення соціалізованості особистості учня» М. Рожков

Мета: Виявити рівень соціальної адаптованості, активності, автономності та моральної вихованості учнів.

Інструкція: Тобі пропонується тест, який включає 20 тверджень. Уважно прочитай кожне з них та виріши, наскільки воно тебе характеризує. У бланку слід зазначити відповідь, базуючись на таких оцінках: 4- завжди, 3 – майже завжди, 2 – іноді, 1 – дуже рідко, 0 – ніколи.

1. Прагну слухатися у всьому своїх вчителів та батьків.
2. Вважаю, що завжди треба чимось відрізнятись від інших.
3. За щоб я не взявся - досягаю успіху.
4. Я вмю прощати.
5. Я прагну чинити так само, як і всі мої товариші.
6. Мені хочеться бути попереду інших в будь-якій справі.
7. Я стаю впертим, коли упевнений, що я правий.
8. Вважаю, що робити людям добро - це головне у житті.
9. Прагну чинити так, щоб мене хвалили оточуючі.
10. Спілкуюся з товаришами, відстоюю свою думку.
11. Якщо я щось задумаю, то обов'язково зроблю.
12. Мені подобається допомагати іншим.
13. Мені хочеться, щоб зі мною всі дружили.
14. Якщо мені не подобаються люди, то я не буду з ними спілкуватися.
15. Прагну завжди перемагати і вигравати.
16. Переживаю неприємності інших, як свої.
17. Прагну не сваритися з товаришами.
18. Прагну довести свою правоту, навіть якщо з моєю думкою не згодні оточуючі.
19. Якщо я беруся за справу, то обов'язково доведу її до кінця.
20. Прагну захищати тих, кого ображають.

Щоб швидше і легше проводити обробку результатів, необхідно виготовити для кожного учня бланк, в якому проти номера судження ставиться оцінка.

1.	5.	9.	13.	17.
2.	6.	10.	14.	18.
3.	7.	11.	15.	19.
4.	8.	12.	16.	20.

Обробка результатів: 1. Середню оцінку *соціальної адаптованості* учнів отримують при додаванні всіх оцінок першого рядка і діленні цієї суми на п'ять. 2. Оцінка *автономності* вираховується на основі аналогічних операцій із другим рядком. 3. Оцінка *соціальної активності* - з третім рядком. 4. Оцінка схильності дітей до гуманістичних норм життєдіяльності (*моральності*) - з четвертим рядком.

Якщо отримується коефіцієнт більше трьох, то можна констатувати **високий** ступінь соціалізованості дитини; якщо ж він більше двох, але менше трьох, то це свідчить про **середній** ступінь розвитку соціальних якостей. Якщо коефіцієнт виявиться менше двох балів, то можна припустити, що окремий учень (або група учнів) має **низький** рівень соціальної адаптованості.

